

Sociaal en Cultureel Planbureau

Coronascepsis in Nederland

Coronascepsis in Nederland

Joep Schaper

Sociaal en Cultureel Planbureau

Den Haag, juni 2023

Het Sociaal en Cultureel Planbureau is een interdepartementaal, wetenschappelijk instituut, dat – gevraagd en ongevraagd – sociaal-wetenschappelijk onderzoek verricht. Het SCP rapporteert aan de regering, de Eerste en Tweede Kamer, de ministeries en maatschappelijke en overheidsorganisaties. Het SCP valt formeel onder de verantwoordelijkheid van de minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport. Het SCP is opgericht bij Koninklijk Besluit op 30 maart 1973. Het Koninklijk Besluit is per 1 april 2012 vervangen door de 'Regeling van de minister-president, Minister van Algemene Zaken, houdende de vaststelling van de Aanwijzingen voor de Planbureaus'.

© Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag 2023

SCP-publicatie 2023-9

Opmaak binnenwerk: Xerox, Den Haag

Eindredactie en productiebegeleiding: Future Communication, Utrecht

Omslagontwerp: Xerox, Den Haag

Foto omslag: ANP | Hollandse Hoogte | VRPress

Copyright

U mag citeren uit SCP-rapporten, mits u de bron vermeldt.

U mag SCP-bestanden op een server plaatsen mits:

1. het digitale bestand (rapport) intact blijft;
2. u de bron vermeldt;
3. u de meest actuele versie van het bestand beschikbaar stelt, bijvoorbeeld na verwerking van een erratum.

Data

SCP-databestanden, gebruikt in onze rapporten, zijn in principe beschikbaar voor gebruik door derden via DANS: www.dans.knaw.nl.

Contact

Sociaal en Cultureel Planbureau

Postbus 16164

2500 BD Den Haag

www.scp.nl

info@scp.nl

Via onze website kunt u zich kosteloos abonneren op een elektronische attendering bij het verschijnen van nieuwe uitgaven.

Inhoud

1	Inleiding	5
2	Wantrouwen beter leren begrijpen	7
3	Wat is coronascepsis?	9
3.1	Achtergronden van coronascepsis	9
3.2	De rol van de media	11
4	Steekproef en enquête	12
4.1	Variabelen	13
5	Corona maar een griepje?	15
5.1	Wat zat er achter de maatregelen?	16
5.2	Vaccinatiescepsis	17
5.3	Achtergronden van coronascepsis	19
5.4	Coronascepsis op sociale media modereren?	24
5.5	De rol van de journalistiek tijdens corona	26
6	Coronascepsis: een kwestie van vertrouwen	29
	Literatuur	31

1 Inleiding

De coronacrisis heeft iedereen in Nederland geraakt, maar niet iedereen in gelijke mate. Dit is, in één zin samengevat, de hoofdconclusie van verschillende onderzoeken die de afgelopen jaren gepubliceerd zijn door het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP). Deze onderzoeken waren gericht op de maatschappelijke effecten van de coronacrisis. Iedereen had last van onzekerheid en van de lockdowns, maar vooral voor jongeren en jongvolwassenen was het een extra zware tijd. In voor hen vormende jaren, met veel behoefte aan samenkomsten met leeftijdsgenoten, moesten zij opeens afstand houden. Daarnaast merkten ze het meest van baanonzekerheid, omdat ze vaak op tijdelijke en flexibele contracten werkten en vaker in sectoren als de horeca en de evenementenbranche en deze sectoren werden vaak het hardst getroffen door coronamaatregelen. Ook voor ouderen was de coronacrisis een extra zware periode. Met name gevoelens van eenzaamheid waren voor deze groep een groot probleem (De Klerk et al. 2021).

Naast deze gevolgen voor het welbevinden, zorgde de coronacrisis ook voor een opvallende verandering in het vertrouwen van mensen in instituties en het vertrouwen in de samenleving. Aan het begin van de crisis steeg het gemiddelde vertrouwen in alle instituties, zoals de politiek, tot ongekeerde hoogte (Dekker et al. 2020; Wagemans en Schaper 2021). Tijdens een crisis van buitenaf, zoals een milieuramp of in dit geval een pandemie, scharen mensen zich vaak achter hun leiders. Zeker als deze snel ingrijpen. Dit wordt een *rally around the flag*-effect genoemd (Mueller 1970). Ook het vertrouwen van mensen in elkaar nam flink toe, en die saamhorigheid uitte zich in allerlei vrijwilligersinitiatieven tijdens de eerste coronagolf. Naarmate de crisis voortduurde daalde het politiek en sociaal vertrouwen echter weer tot het niveau van voor de crisis (Miltenburg et al. 2022). Naast het dalende vertrouwen veranderde de toon van het debat ook. In de politiek en de samenleving leek in eerste instantie weinig discussie te bestaan over de maatregelen die het kabinet nam om de verspreiding van corona te voorkomen. Tijdens de latere coronagolven werd dit wel anders. Veel mensen vonden tijdens de tweede golf de coronamaatregelen niet ver genoeg gaan, een kleinere groep wilde er juist helemaal van af. Mensen begonnen ook naar elkaar te wijzen als veroorzakers van de tweede golf, waarbij er vooral gekeken werd naar jongeren en mensen die zich niet aan de maatregelen hielden, twee groepen die maar ten dele overlaptten (De Klerk et al. 2021). Discussies over corona werden vaak gezien als een onderwerp waarover mensen in hun leven polarisatie ervaren (Miltenburg et al. 2022).

Mensen die het beleid van de overheid afwezen, begonnen zich ook te roeren. Bij incidentele demonstraties ging het om mensen uit specifieke sectoren in de economie die graag weer aan de slag wilden. Ook was er boosheid over de ervaren willekeur van het beleid met betrekking tot welke sectoren wel en niet open mochten (denk aan de *Unmute Us*-demonstraties van de evenementenbranche). Voor sommige mensen stonden inperkings van de crisisbestrijding als geheel ter discussie. Daarover vonden ook wekelijks demonstraties plaats in verschillende steden. Tijdens deze demonstraties tegen de coronamaatregelen werd door spandoeken en leuzen duidelijk dat een deel van de demonstranten heel anders dacht over de coronacrisis dan de officiële lezing. Hun ideeën varieerden van zorgen over persoonlijke vrijheden en privacy tot twijfels over de gevaren van corona. Ook de intenties van instituties als de overheid en de farmaceutische industrie werden door deze groep mensen in twijfel getrokken. Hieruit blijkt dat een gedeelte van de Nederlandse bevolking een sterk wantrouwen had of heeft ten aanzien van (het narratief van) de overheid. De twijfel aan of afwijzing van de officiële informatie van de overheid over corona, of de twijfel aan de goede intenties van de overheid met betrekking tot coronamaatregelen, noemen we in deze studie coronasceptis. Daar vallen dus uiteenlopende ideeën onder, van de ernst van de ziekte tot de intentie achter de maatregelen en de werking van de vaccinaties.

In dit onderzoek staat coronasceptis centraal. Door middel van een enquête onderzoeken we hoe breed coronasceptis onder de Nederlandse bevolking leeft en welke mogelijke statistische verklaringen er voor coronasceptis zijn. Omdat bij coronasceptis de rol van informatie en media belangrijk is, onderzoeken we

ook hoe mensen aankijken tegen de rol van sociale media en journalistieke media in hun omgang met coronasceptis. Uit het onderzoek blijkt dat een substantiële minderheid van de bevolking in meer of mindere mate sceptisch kijkt naar overheidsinformatie over corona. Ongeveer 3% denkt dat ons coronabeleid niet door de Nederlandse overheid wordt gemaakt, maar door internationale organisaties of personen. Voorbeelden hiervan zijn het World Economic Forum (WEF) en Bill Gates. 20% geeft een sceptisch antwoord op drie of meer van onze enquêtevragen die coronasceptis meten (negen was het maximum). Zij vertrouwen bijvoorbeeld de informatie van de fabrikanten van de vaccins niet. Institutioneel wantrouwen is hiervoor de belangrijkste statistische verklaring. De andere verklaringen die we onderzoeken, zoals psychisch welbevinden, eenzaamheid, mediadieet¹ en in hoeverre iemand door de coronacrisis is geraakt, hebben geen statistisch significant effect op coronasceptis. Voor journalistieke en sociale media spelen er moeilijke dilemma's rond de vraag hoe ze om zouden moeten gaan met coronasceptische ideeën. Ongeveer twee derde van de mensen vindt dat het op sociale media, zoals Twitter en Facebook, niet mogelijk is om te beoordelen of berichten over corona wel of niet waar zijn. Bijna 30% van de mensen vindt dat er in de journalistieke media te veel ruimte was voor alternatieve ideeën over corona.

---

¹ We meten het aantal verschillende mediatitels dat iemand volgt en de verhouding tussen het aantal sociale media en journalistieke media dat iemand volgt.

2 Wantrouwen beter leren begrijpen

Coronascepsis gaat over het betwijfelen of afwijzen van overheidsinformatie over het coronavirus en het coronabeleid. Bij het geloof in een andere uitleg van de coronacrisis dan die van de overheid zal een laag vertrouwen, of wantrouwen, in de overheid een grote rol spelen. Het SCP doet al vele jaren onderzoek naar vertrouwen in de overheid (zie bv. Miltenburg et al. 2022). We weten hoe dit vertrouwen door de jaren heen veranderd is en welke zorgen mensen hebben over de samenleving en de politiek (ibid.). In deze studie willen we specifiek naar het wantrouwen kijken.² Een zekere mate van wantrouwen in de overheid hoort bij een democratie; enig wantrouwen houdt politici en beleidsmakers ook scherp. Het staat mensen vrij om anders over corona te denken of zich niet te laten vaccineren. Toch hebben alle burgers uiteindelijk te maken met de overheid, en de overheid heeft te maken met alle burgers. Voor de overheid is het goed om vanuit nieuwsgierigheid de groep burgers bij wie het wantrouwen misschien wel het sterkst is te leren te begrijpen, zodat ze deze groep niet helemaal verliest. Wij vermoeden dat we dat wantrouwen in de overheid zullen vinden bij coronasceptische mensen. Daarom onderzoeken we in eerste instantie hoe breed gedragen coronascepsis is.

Onderzoeksvraag 1: Hoe breed leeft coronascepsis onder de bevolking?

Vervolgens zijn we geïnteresseerd in de mogelijke verklaringen voor coronascepsis, zoals persoonlijke omstandigheden, de mate waarin iemand geraakt is door de coronacrisis, mediagebruik, institutioneel vertrouwen en sociaal vertrouwen. Omdat de coronacrisis vrij recent plaatsvond, is nog niet zoveel bekend over de verklaringen van coronascepsis. Om toch op zoek te gaan naar een aantal theoretische verwachtingen hiervan, halen we literatuur aan over de achtergronden van institutioneel wantrouwen, vaccinatiebereidheid en complotdenken. Wij zijn ons ervan bewust dat deze drie zaken niet hetzelfde zijn als coronascepsis, want coronascepsis is specifiek dan institutioneel wantrouwen. Coronasceptische mensen laten zich vaak niet vaccineren, maar er zijn ook andere redenen waarom iemand zich niet zou willen laten vaccineren dan coronascepsis (Van Bochove et al. 2021). Complotdenken kan onderdeel zijn van coronascepsis, maar dat hoeft lang niet altijd het geval te zijn. Toch denken we dat deze literatuur ons helpt met de theoretische verwachtingen. Het gaat namelijk in alle drie de gevallen wel om het afwijzen van het institutionele perspectief, officiële informatie wordt aan de kant geschoven en in sommige gevallen wordt uitgegaan van kwade bedoelingen van de overheid.

In onderzoeksliteratuur over institutioneel vertrouwen, vaccinatiebereidheid en complotdenken komen verschillende relevante factoren naar voren die een rol zouden kunnen spelen bij coronascepsis. In de eerste plaats individuele factoren, zoals de ervaren fysieke gezondheid en mentale gezondheid, gevoel van grip op het leven en gevoelens van eenzaamheid (Aupers 2012; Harambam 2021; Grzesiak-Feldman 2013). Daarnaast zijn we geïnteresseerd in de ervaringen van mensen tijdens de coronacrisis, met name als het gaat om ziekte door corona. Zijn zij zelf (ernstig) ziek geweest, hebben zij long covid (gehad), of kennen zij mensen die ernstig ziek zijn geworden of zelfs zijn overleden? Vervolgens onderzoeken we of het mediadieet van mensen samenhangt met de mate waarin zij sceptisch zijn over corona (Jennings et al. 2021; Verbalyte en Eigüller 2022). Ten slotte kijken we naar het institutioneel en sociaal vertrouwen als mogelijke factoren van invloed bij het verklaren van coronascepsis (Miller et al. 2016; Jennings et al. 2021; Seddig et al. 2022).

² Strikt genomen gaat het om *gebrek aan vertrouwen*. Voor de leesbaarheid gebruiken wij de term *wantrouwen*. Wij vinden dat deze termen voldoende in elkaars verlengde liggen om ze door elkaar te gebruiken.

Onderzoeksvraag 2: In hoeverre is er een effect van a) grip op het leven, b) ervaringen tijdens de coronacrisis, c) mediadieet en d) institutioneel en e) sociaal vertrouwen op coronasceptis?

Bij coronasceptis spelen journalistieke en sociale media mogelijk een belangrijke rol. Het gaat immers om de vraag welke informatie iemand wel of niet gelooft. Zeker wanneer informatie schuurt met wat officiële instanties als dreiging voor de volksgezondheid zien, kan de neiging van journalisten of socialemediabedrijven zijn om alternatieve lezingen niet te willen delen. Anderzijds is het delen van pluriforme informatie belangrijk in een democratie en is het wegdrukken van de stemmen van minderheden problematisch vanuit een democratisch oogpunt. Hoe willen we als samenleving omgaan met sterk uiteenlopende visies en onenigheid over feiten? Deze afwegingen zorgen voor een ingewikkeld spanningsveld tussen grondrechten waar socialemediaplatformen mee te maken hebben als zij content modereren. Ook voor de journalistieke media is omgaan met de sceptische kant van het coronadebat een ingewikkelde kwestie. Hoe mensen aankijken tegen de wenselijkheid van contentmoderatie en de rol van de journalistiek belichten we ook in dit onderzoek en we brengen dit in verband met coronasceptis.

Onderzoeksvraag 3: Wat vinden mensen van a) contentmoderatie op sociale media en b) de rol van de journalistiek in de berichtgeving over coronasceptis?

Onderzoeksvraag 4: Wat zijn de mogelijke effecten van coronasceptis op de mening van mensen over a) contentmoderatie en b) de journalistiek?

3 Wat is coronascepsis?

We conceptualiseren coronascepsis als de twijfel aan of afwijzing van de officiële informatie van de overheid over corona en de twijfel aan de goede intenties van de overheid met betrekking tot corona en coronamaatregelen. Hoeveel mensen coronasceptische opvattingen delen is geen makkelijke vraag. Om die te kunnen beantwoorden is het nodig om vast te stellen wat coronascepsis is en hoe je dit kan uitvragen in een enquête. Welke vraag je stelt en hoe je die formuleert, maakt veel uit voor de omvang-inschatting van de sceptische groep. Dit blijkt bijvoorbeeld uit een peiling van Ipsos, in opdracht van *Nieuwsuur*, naar ideeën over het coronavirus in Nederland. In deze enquête was 15% van de respondenten het eens met de stelling ‘Het coronavirus is een biologisch wapen dat in een laboratorium is gefabriceerd’ en 4% was het eens met de stelling ‘De uitbraak van het coronavirus heeft te maken met de aanleg van het 5G internetnetwerk’ (Van Heck 2020).³ Coronascepsis is dus niet te meten met een vraag, maar wel met een aantal verschillende onderwerpen waarover iemand sceptisch kan zijn. Over niet ieder onderwerp zijn evenveel mensen sceptisch; iemand kan over een onderwerp sceptisch zijn, maar over een ander onderwerp niet. Naast deze twee stellingen van de Ipsos-peiling zijn er meer subonderwerpen waar coronasceptische ideeën over bestaan. Om recht te doen aan het concept coronascepsis is het dus nodig om verschillende onderwerpen uit te vragen en mensen niet in te delen in wel of niet sceptisch, maar het spectrum van coronascepsis in kaart te brengen. Daarbij moet rekening gehouden worden met verschillende mate van scepsis (in twijfel trekken of volledig afwijzen) en de variatie van subonderwerpen. De subonderwerpen die we uitvragen ontleen we aan de pilotstudies van de onderzoeksrapporten *Coronascepsis in de media* en *Op zoek naar alternatieven* die we hebben gedaan, waarbij we onderzocht hebben waar coronascepsis zoal over kan gaan. We hebben als subonderwerpen gekozen voor scepsis over: het gevaar van corona voor de gezondheid, de intentie van de overheid achter de coronamaatregelen, wie er verantwoordelijk is voor het coronabeleid en de werking van en informatieverstrekking over de coronavaccinaties. Daarnaast is het mogelijke gevaar van de coronavaccinaties ook een deelonderwerp. Vervolgens analyseren we in hoeverre de verschillende onderwerpen inderdaad ook statistisch een geschikte schaal vormen, of dat we verschillende subonderwerpen binnen coronascepsis moeten scheiden in de analyses.

3.1 Achtergronden van coronascepsis

In dit onderzoek gaan we op zoek naar mogelijke verklaringen voor coronascepsis. Daarbij beginnen we bij persoonlijke omstandigheden, zoals fysieke gezondheid, tevredenheid met het leven, psychische gezondheid en gevoelens van eenzaamheid. Dat persoonlijke omstandigheden er mogelijk toe doen, baseren we op eerder onderzoek. Verschillende studies dragen onzekerheid en angst aan als verklaringen voor de aantrekkingskracht van complottheorieën (Aupers 2012; Harambam 2021; Grzesiak-Feldman 2013). Onzekerheid en angst zorgen er volgens hen voor dat mensen wantrouwiger naar de wereld kijken. Dit wil overigens niet zeggen dat iedereen die zich met complottheorieën bezighoudt in slechte persoonlijke omstandigheden verkeert. Ook beseffen we hierbij dat niet alle vormen van coronascepsis complottheorieën zijn. Wel is het mogelijk dat de oorzaken overlappen, omdat het in beide gevallen gaat om het afwijzen van officiële informatie. Andere onderzoekers in deze literatuur wijzen juist op de positieve kant van een kritische blik op autoriteiten van mensen die complottheorieën aanhangen, en zien scepsis meer als een moderne, wetenschappelijk houding (Coady 2007).

³ Ipsos geeft de volgende achtergrondinformatie over de peiling: ‘De gegevens zijn gebaseerd op onlineonderzoek van Ipsos onder een representatieve steekproef van 1017 stemgerechtigde Nederlanders. Afwijkingen tussen de samenstelling van de steekproef en de samenstelling van de Nederlandse stemgerechtigde bevolking op de kenmerken leeftijd, geslacht, opleiding, regio, werkzaamheid en stemgedrag bij de laatste landelijke verkiezingen (de Tweede Kamerverkiezingen van 2017) zijn door middel van een weging gecorrigeerd. De gegevens zijn verzameld van vrijdag 24 april tot en met zondag 26 april 2020’ (Van Heck 2020: 7).

Naast fysieke en mentale gezondheidsvariabelen, nemen we ook de ervaringen van mensen tijdens de coronacrisis in ogenschouw. Als iemand zelf corona heeft gehad en last heeft (gehad) van long covid, of mensen in de nabije omgeving heeft die ernstig ziek zijn geweest of zelfs zijn overleden aan corona, kan dit gevolgen hebben voor de mate van scepsis. Onze verwachting is dat iemand die de ernst van corona van dichtbij heeft meegemaakt, minder sceptisch zal zijn over de ziekte of de maatregelen.

Vervolgens richten we onze blik op het mediagebruik van mensen. Met name in journalistieke en populaire media komt de zorg naar voren dat de algoritmes van sociale media ervoor kunnen zorgen dat mensen steeds extremere content te zien krijgen (Tufekci 2018; Nicas 2018; Lubach 2018). Het idee is dat mensen die in zo'n zogenoemde filterbubbel belanden meer in complotten gaan geloven of sceptischer worden ten aanzien van officiële informatie over corona. Om in een filterbubbel te belanden, is het wel nodig dat mensen weinig andere informatie tot zich nemen buiten die bubbel. Uitgaande van deze redenering is de verwachting dat hoe minder verschillende soorten media mensen volgen, des te coronasceptischer zij zijn. Dit kan ook de andere kant op werken; mensen die sceptisch zijn over corona volgen mogelijk minder media, omdat maar een klein deel van de media dit standpunt vertolkt. Uit het onderzoeksrapport *Op zoek naar alternatieven* blijkt echter dat de coronasceptische mensen die we hebben geïnterviewd juist veel onderzoek doen naar corona en erg geïnteresseerd zijn in allerlei soorten informatie – ook informatie waar zij het mee oneens zijn. Het is dus ook nog mogelijk dat mensen die coronasceptisch zijn juist meer mediabronnen volgen, omdat zij een hogere interesse hebben in nieuws over corona.

De soorten media die mensen volgen kunnen ook van invloed zijn. In het onderzoeksrapport *Coronascepsis in de media* laten we zien dat er op sociale media veel verschillende alternatieve ideeën over corona te vinden zijn, maar dat de Nederlandse kranten heel weinig over die ideeën berichten. Coronasceptische mensen volgen dus mogelijk minder journalistieke media en juist meer sociale media. Dat is ook een bevinding van Verbalyte en Eigmüller (2022). Zij deden een *multilevel*-analyse naar mediagebruik en steun voor coronamaatregelen. Ze concludeerden dat mensen die meer sociale media volgden, kritischer waren over de coronamaatregelen. Volgens de onderzoekers kan dit komen doordat mensen die op sociale media actief zijn vaker in aanraking komen met kritische en sceptische berichten, of doordat gelijkgestemden die toch al sceptisch zijn over de maatregelen elkaar op sociale media vinden (ibid.). Ander onderzoek wijst uit dat mensen die zich niet laten vaccineren gemiddeld meer nieuws via sociale media volgen dan mensen die zich wel laten vaccineren (Jennings et al. 2021).

Naast mediagebruik speelt institutioneel vertrouwen waarschijnlijk een belangrijke rol. In het onderzoeksrapport *Op zoek naar alternatieven* komt naar voren dat een laag vertrouwen in instituties zoals de overheid, de media, de wetenschap en de farmaceutische industrie bij onze respondenten een rol speelt bij hun omgang met informatie en wat zij wel en niet geloven. Nieuwsgierigheid en wantrouwen zijn vaak het begin van de zoektocht naar andere informatie over corona. Ook eerder onderzoek laat zien dat de mate van institutioneel vertrouwen samenhangt met het geloof in complotnarratieven en de vaccinatiebereidheid (Jennings et al. 2021; Seddig et al. 2022). Miller et al. (2016) beschrijven mensen die geneigd zijn om complottheorieën te geloven als mensen die tegelijkertijd veel weten van (politieke) kwesties en een sterk wantrouwen hebben jegens de overheid. Het gevoel dat het niet klopt wat er gebeurt, gaat volgens de onderzoekers vooraf aan de redenering waarom het niet klopt. Wantrouwen richting machthebbers en het gevoel dat zij het slecht voorhebben met mensen speelt een cruciale rol. Het ligt dus voor de hand dat coronascepsis samenhangt met institutioneel wantrouwen. Om sceptisch te zijn over het gevaar van corona, de intentie achter de maatregelen of de wenselijkheid om te vaccineren, moet iemand het perspectief van overheidsinstituties, zoals het Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (RIVM), het Outbreak Management Team (OMT) en de regering, op deze onderwerpen afwijzen. Een inherent onderdeel van de scepsis is de opvatting dat instituties als de wetenschap, de overheid en farmaceutische bedrijven niet integer zijn in hun handelen tijdens de pandemie. Toch stellen we institutioneel wantrouwen niet op voorhand gelijk aan coronascepsis, al is er conceptueel wel overlap. Institutioneel wantrouwen is een bredere houding tegenover onder andere de politiek en de overheid. Bij coronascepsis gaat het om een aantal meer specifieke opvattingen.

We onderzoeken ook de rol van ‘vertrouwen hebben in andere mensen’ bij coronasceptis. In eerder onderzoek is er een verband gevonden tussen het geloof in complotnarratieven en een lager sociaal vertrouwen (Goertzel 1994). Het zou kunnen dat mensen die sceptisch zijn ten aanzien van corona ook minder vertrouwen hebben in hun medemens. Wantrouwen in de ander in het algemeen kan geprojecteerd worden op de mensen en instituties die de coronacrisis proberen te bestrijden. Dit betekent niet meteen dat een lager sociaal vertrouwen coronasceptis veroorzaakt. Het is ook mogelijk dat coronasceptis leidt tot een lager vertrouwen in anderen. Het hebben van een minderheidsmening op zo’n belangrijk onderwerp dat iedereen raakt, kan de verhouding met de sociale omgeving van coronasceptische mensen onder druk zetten, zoals het onderzoeksrapport *Op zoek naar alternatieven* laat zien.⁴

3.2 De rol van de media

Er wordt vaak naar de socialemediaplatformen gekeken als het gaat om de verspreiding van mis- en desinformatie. Voor de platformen is coronasceptis een lastig onderwerp om mee om te gaan; hier komen we in het onderzoeksrapport *Coronasceptis in de media* uitgebreider op terug. Contentmoderatie is een middel om op te treden tegen schadelijke informatie. Platformen kunnen berichten prominenter of minder prominent in de tijdlijn van gebruikers plaatsen, waarschuwingen zetten bij berichten, berichten verwijderen, of zelfs accounts (tijdelijk) verwijderen. Welke informatie als schadelijk wordt gezien is een kwestie van interpretatie, en we weten niet goed hoe mensen aankijken tegen contentmoderatie. Waar zou de grens van moderatie moeten liggen? Is dat bij bedreiging en racisme, of gaat het ook om informatie die de bestrijding van corona kan ondermijnen? In hoeverre vinden Nederlanders dat informatie over corona gemodereerd zou moeten worden? En wat vinden coronasceptische mensen van contentmoderatie?

Ten slotte onderzoeken we hoe er gedacht wordt over de rol van nieuwsmedia. Ook journalisten kregen te maken met lastige afwegingen als het gaat om de coronacrisis. Aan de ene kant brachten ze het nieuws over de ernst van de crisis en de maatregelen die de overheid nam, maar aan de andere kant moesten zij diezelfde overheid kritisch volgen en bevragen. In hoeverre is dat laatste voldoende gelukt volgens Nederlanders? Was er voldoende kritiek op het institutionele narratief en genoeg ruimte voor andere, meer sceptische ideeën over corona? En in hoeverre hangt deze kritiek op nieuwsmedia samen met coronasceptis?

---

⁴ Het punt van omgekeerde causaliteit speelt breder dan alleen bij sociaal vertrouwen. Op basis van onze modellen is het niet mogelijk om causale uitspraken te doen, aangezien veel van de relaties mogelijk wederkerig zouden kunnen zijn. Institutioneel en sociaal wantrouwen kunnen bijvoorbeeld een verklaring zijn waarom iemand geïnteresseerd is in alternatieve informatie over corona, maar die informatie kan ook bijdragen aan het wantrouwen. Hetzelfde geldt voor mediagebruik: worden mensen mogelijk sceptischer omdat ze vaker nieuws via sociale media volgen, of volgen mensen meer nieuws via sociale media omdat die nieuwsbronnen beter aansluiten bij hun wereldbeeld? De keuzes die we in ons model gemaakt hebben met betrekking tot de causale richting van deze variabelen, waren voor ons het meest voor de hand liggend. Tevens is het mogelijk dat er schijnverbanden optreden, als zowel de afhankelijke als de onafhankelijke variabele door een andere variabele veroorzaakt worden. We hebben dit probleem zoveel mogelijk proberen te ondervangen door relevante controlevariabelen aan de modellen toe te voegen, maar dit risico blijft er altijd.

4 Steekproef en enquête

Voor dit onderzoek maken we gebruik van een enquête die onze respondenten online konden invullen. Deze enquête is specifiek voor dit onderzoek opgesteld en bevat alleen vragen die voor dit onderzoek relevant zijn. De vragenlijst is uitgebreid getest op ingewikkeld taalgebruik, ambiguïteit en onduidelijkheden door middel van cognitieve tests. Na verschillende verbeter rondes is de enquête door I&O Research verspreid onder 6500 personen. Deze personen zijn door een kanssteekproef van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) geselecteerd. Het gaat om inwoners van Nederland van 16 jaar of ouder die tot een particulier huishouden behoren⁵ en ingeschreven staan in de Basisregistratie Personen (BRP). De steekproef is naar gemeente gestratificeerd om een goede landelijke spreiding te krijgen, waarbij binnen iedere gemeente iedereen dezelfde kans heeft om in de steekproef te komen.

Het veldwerk is gedaan in de periode mei-juni 2022. In die maanden leek de coronacrisis voor veel mensen ver weg. Het aantal besmettingen lag laag en er golden in die maanden geen beperkende coronamaatregelen. Het kan zijn dat in deze periode minder mensen sceptisch stonden tegenover officiële informatie over corona dan bijvoorbeeld een half jaar eerder, toen corona veel meer op de voorgrond aanwezig was en er nog wel beperkende maatregelen van kracht waren. Het afschalen van de maatregelen kan bijvoorbeeld voor sommigen een reden zijn om niet meer te geloven dat de overheid erop uit is om de samenleving op slot te zetten. In hoeverre dit een rol speelt, kunnen wij niet achterhalen.

De privacy van onze respondenten is op meerdere manieren gewaarborgd. Het CBS heeft een steekproef getrokken en de contactgegevens met I&O Research gedeeld. Het SCP krijgt geen toegang tot de contactgegevens. I&O Research heeft de enquête uitgezet en de antwoorden van de respondenten ontvangen. Het CBS heeft de verzamelde data gewogen en verrijkt met registervariabelen, zoals leeftijd en geslacht. Het SCP krijgt alleen de gepseudonimiseerde data. Aan de contactgegevens zijn bewaartermijnen verbonden, zodat deze gegevens niet onnodig lang in het bezit van I&O Research blijven. Deze afspraken zijn in een verwerkersovereenkomst tussen het CBS (de eigenaar van de steekproefgegevens) en I&O Research vastgelegd. De gepseudonimiseerde surveydata worden voor altijd door het SCP bewaard.

I&O Research heeft de respondenten per post uitgenodigd om online de enquête in te vullen. In totaal hebben 2821 respondenten dit gedaan, wat een responspercentage van 43% oplevert. Na verwijdering van de antwoorden van de respondenten die korter dan zeven minuten over het invullen van de enquête deden of steeds hetzelfde antwoord gaven, bleven er 2692 ingevulde enquêtes over om te onderzoeken. Er kan selectiviteit optreden in onze data, wanneer de mensen die de enquête niet hebben ingevuld te veel op elkaar lijken. Een deel van dit probleem is tegen te gaan door de data te wegen naar achtergrondkenmerken. De antwoorden van ondervertegenwoordigde groepen worden dan vaker meegeteld dan die van oververtegenwoordigde groepen. In zowel de beschrijvende als de verklarende analyses hebben we de data gewogen op geslacht, leeftijd, herkomst, landsdeel, welvaart, stedelijkheid, burgerlijke staat, type huishouden, huishoudinkomen en vaccinatiestatus. Vooral de vaccinatiestatus is voor ons belangrijk om op te wegen, omdat iemands keuze om zich wel of niet te laten vaccineren samenhangt met de mate van vertrouwen in wetenschap en de mate van scepsis ten aanzien van vaccins (Seddig et al. 2022). Het is mogelijk dat mensen die sceptisch zijn over corona en de overheid wantrouwen minder snel geneigd zijn een enquête van ons in te vullen, waardoor vertekening kan ontstaan. Door te wegen op vaccinatiestatus kunnen we de mogelijke vertekening minimaliseren.⁶ Dit lost het probleem echter niet helemaal op.

⁵ Een of meerdere personen die samen een woonruimte bewonen en zichzelf niet-bedrijfsmatig voorzien van de dagelijkse behoeften. Zie: www.cbs.nl/nl-nl/onze-diensten/methoden/begrippen/particulier-huishouden.

⁶ Het CBS heeft een weegfactor opgesteld op basis van de variabelen geslacht, leeftijd, herkomst, landsdeel, stedelijkheid, burgerlijke staat, type huishouden, gestandaardiseerd huishoudinkomen en vaccinatiegraad. Op al deze variabelen was een significante onder- of oververtegenwoordiging. Het gemiddelde gewicht is 1, het minimale gewicht 0,5 en het maximale gewicht 3,25.

De groep coronasceptische mensen overlapt natuurlijk niet helemaal met de groep niet-gevacineerden. Sceptis is lang niet altijd de reden voor mensen om zich niet te laten vaccineren (Van Bochove et al. 2021). De weging hebben we toegepast op zowel de descriptieve resultaten als de verklarende analyses.

Bij de descriptieve analyses hebben we alle verschillen die we in de tekst bespreken als groter of kleiner ook statistisch getoetst door significantietoetsen. De verklarende modellen die we toepassen zijn *Structural Equation*-modellen (SEM) in het programma Mplus. Deze modellen zijn zeer geschikt om latente concepten te onderzoeken. Dit zijn concepten die opgebouwd zijn uit meerdere enquêtevragen en samen een schaal vormen. Omdat coronasceptis een spectrum van verschillende onderwerpen en ideeën omvat, zijn hier verschillende vragen voor nodig die samen een coronasceptisschaal vormen. De SEM-analyses zijn geschat met *full information maximum likelihood*, waardoor missende data modelmatig worden opgelost. Daarbij wordt alle informatie uit de data gebruikt in het model.

4.1 Variabelen

De afhankelijke en onafhankelijke variabelen hebben we uitgevraagd in de enquête. Voor sommige variabelen hebben we schalen gemaakt van verschillende vragen. In tabel A.1 in de bijlage (te vinden via www.scp.nl bij dit rapport) staan van alle onafhankelijke variabelen de enquêtevragen, antwoordcategorieën, gemiddelde waarden en het percentage non-respons. In tabel B.1 in de bijlage staan de schalen en hoe ze zijn opgebouwd. De schaal voor coronasceptis, institutioneel vertrouwen en sociaal vertrouwen hebben we zelf opgebouwd, waarbij we voor institutioneel vertrouwen en sociaal vertrouwen zijn geïnspireerd door de vragen die we gebruiken in het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (zie bv. Miltenburg et al. 2022).⁷ Voor de schalen voor eenzaamheid en psychische gezondheid hebben we dezelfde gebruikt als in het SCP-rapport *Een jaar met corona* (De Klerk et al. 2021). De schalen die de mening over contentmoderatie en de mening over de journalistiek vormen, hebben we zelf samengesteld op basis van onze enquêtevragen. De schaal voor de mening over de journalistiek is geen algemene opinieschaal, maar bevat met name vragen over coronagerelateerde kritiek op de journalistiek.

De variabelen die het mediadiet meten vormen geen schaal, maar zijn wel samengestelde variabelen. Met een groot aantal vragen hebben we onderzocht hoeveel verschillende nieuwsmidia mensen volgen. Het gaat hierbij om verschillende kranten, tijdschriften, actualiteitenprogramma's op televisie of radio, maar ook om sociale media zoals YouTube-kanalen, Twitter of Facebook. Vervolgens hebben we dit omgezet in twee maten: 1) totale mediadiet, hierbij gaat het om het totale aantal verschillende nieuwsmidia dat een respondent wekelijks volgt;⁸ 2) de verhouding sociale media en journalistieke media,⁹ dit is de verhouding van het aantal verschillende sociale media dat iemand wekelijks voor nieuws volgt ten opzichte van het totaal aantal nieuwsbronnen. Hoe meer sociale media iemand volgt ten opzichte van het totaal, des te hoger de score.

In de modellen controleren we voor een aantal achtergrondvariabelen, bijvoorbeeld leeftijd, opleiding en migratieachtergrond. Dit doen we om zoveel mogelijk uit te sluiten dat een effect dat we vinden van, bijvoorbeeld, socialemediagebruik op coronasceptis, eigenlijk komt doordat jonge mensen zowel meer sociale media gebruiken als vaker coronasceptisch zijn. We weten bijvoorbeeld dat jongere mensen vaker gebruikmaken van sociale media dan oudere mensen (Schaper et al. 2019). De variabele leeftijd willen we dus constant houden als we het effect van socialemediagebruik op coronasceptis schatten. Ook zijn de gevolgen van ziek worden van corona voor jongere mensen minder groot dan voor oudere mensen, waardoor leeftijd mogelijk ook gevolgen heeft voor de mate van coronasceptis.

⁷ Onze belangrijkste afhankelijke variabele, coronasceptis, bevat ook vragen waar het woord 'vertrouwen' in voorkomt. Dit kan ertoe leiden dat de verbanden zo sterk worden tussen institutioneel vertrouwen, sociaal vertrouwen en coronasceptis, dat andere variabelen er niet toe lijken te doen. In tabel C.1 in de bijlage staan de SEM-analyses waarbij alle vragen die raken aan vertrouwen uit de coronasceptis-variabele zijn gehaald. Deze resultaten verschillen niet veel van de resultaten die we in het rapport laten zien.

⁸ Scores lopen uiteen tussen de 0 en 37.

⁹ Deze verhouding ligt tussen de 0 en de 1. Bij 0 volgt iemand het nieuws alleen maar via journalistieke media en bij 1 alleen maar via sociale media. Hoe dichter het cijfer bij 1, des te belangrijker sociale media zijn voor iemands mediadiet.

Tevens kan herkomst ertoe doen. De vaccinatiegraad onder mensen met een migratieachtergrond is mogelijk lager dan die van mensen zonder migratieachtergrond (Atürk et al. 2021). We controleren dus voor al deze variabelen.

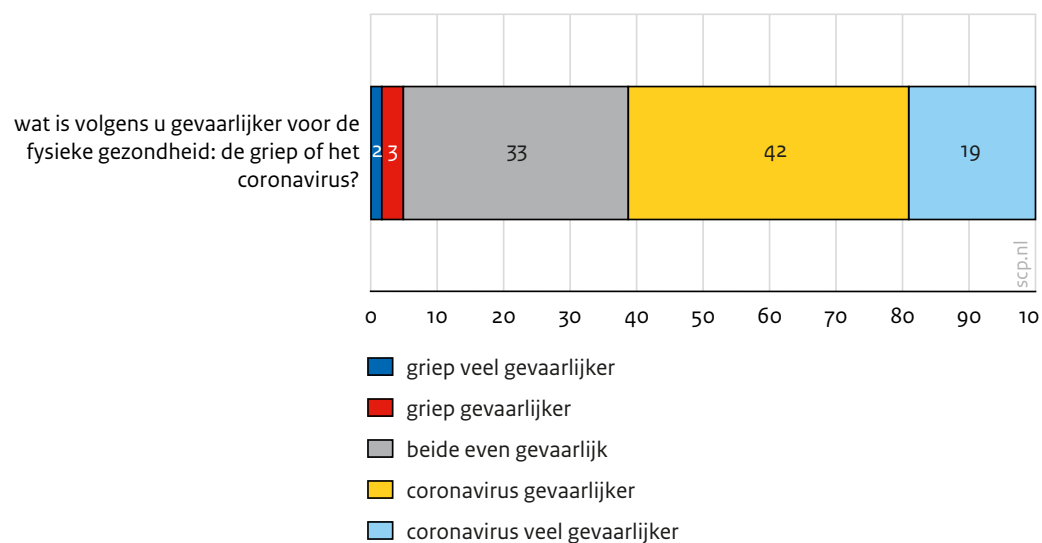
Een controlevariabele die we nog specifiek willen uitlichten gaat over opleiding. Uit buitenlandse onderzoeksliteratuur blijkt dat theoretisch geschoolden minder sceptisch zijn over vaccinaties (Seddig et al. 2022) en vaker zeggen zich te houden aan coronamaatregelen (Caplanova et al. 2021). Een peiling in Nederland van Ipsos in opdracht van *Nieuwsuur* liet zien dat jongeren en praktisch geschoolden in hogere mate in complottheorieën over corona geloven dan ouderen en theoretisch geschoolden (Van Heck 2020). Opleiding is dus een belangrijke variabele om voor te controleren. We hebben de opleiding van mensen in de enquête niet uitgevraagd en gebruiken daarvoor gegevens van het CBS. Het CBS heeft echter van lang niet alle Nederlanders informatie over hun opleiding in hun database. Voor ongeveer de helft van onze respondenten ontbreekt deze variabele, met name bij ouderen en praktisch geschoolden. We hebben dus geen goede meting van de variabele opleiding. Daarom hebben we deze variabele niet meegenomen in de modellen in het rapport. In tabellen C.2 en C.3 in de bijlage hebben we wel sensitiviteitsanalyses gerapporteerd voor de modellen met de variabele opleiding, voor zover we die hebben. SEM-analyses waarin een specifieke schattingsmethode gebruikt wordt (*full information maximum likelihood*) kunnen omgaan met incomplete variabelen. Het model gebruikt dan alle beschikbare informatie om schattingen te maken. De modellen zonder de variabele opleiding van het rapport en die met de deels geschatte variabele opleiding van de bijlagen verschillen nauwelijks van elkaar.

5 Corona maar een griepje?

Coronascepsis kan verschillende onderwerpen betreffen. Zo kunnen mensen sceptisch zijn over het gevaar van corona, het doel van de coronamaatregelen, de rol van internationale organisaties, de vaccinaties, en ongetwijfeld nog een aantal andere zaken. Hoe ziet coronascepsis er in Nederland uit? Over welke verschillende aspecten van de coronacrisis is scepsis en hoe groot is het deel van de bevolking dat over die aspecten een sceptische mening heeft? Om coronascepsis te meten is het dus nodig om verschillende van deze onderwerpen te onderzoeken.

Het eerste aspect dat we onderzoeken is de perceptie van het gevaar van corona voor de gezondheid (zie figuur 5.1). Een deel van de mensen vermoedde dat corona als gevaarlijker werd gepresenteerd dan het in werkelijkheid was. In onze enquête hebben we de vergelijking tussen de griep en corona voorgelegd om te onderzoeken hoeveel mensen er sceptisch staan tegenover de bewering dat corona inderdaad gevaarlijker was dan de griep tijdens de eerste twee coronagolven. Hierbij moeten we wel opmerken dat we dit voorlegden in mei en juni van 2022, toen corona voor veel mensen naar de achtergrond was verdwenen en in de wetenschap dat in die periode corona een stuk minder gevaarlijk was dan aan het begin van de crisis. We vroegen mensen dus terug te kijken, iets wat in enquêteonderzoek vaak lastig voor hen is. Zeker in dit geval, want de kennis over corona was op het moment van de enquête groter dan tijdens de eerste twee golven. Latere varianten van het coronavirus waren ook minder gevaarlijk dan die van de eerdere golven (Rijksoverheid 2022). Het zou goed kunnen dat mensen de enquêtevraag hierover hebben beantwoord met de kennis van de lente van 2022 over corona en het betrekkelijk kleine gevaar dat ze toen voelden. Daarom kunnen zij corona als minder gevaarlijk hebben bestempeld dan zij tijdens de eerste twee golven voelden. Om deze redenen is het mogelijk dat we het deel van de mensen dat corona niet zo gevaarlijk vond overschatten.

Figuur 5.1 Aandeel mensen dat de griep dan wel het coronavirus gevaarlijker vond tijdens de eerste twee coronagolven, mei-juni 2022 (in gewogen percentages)

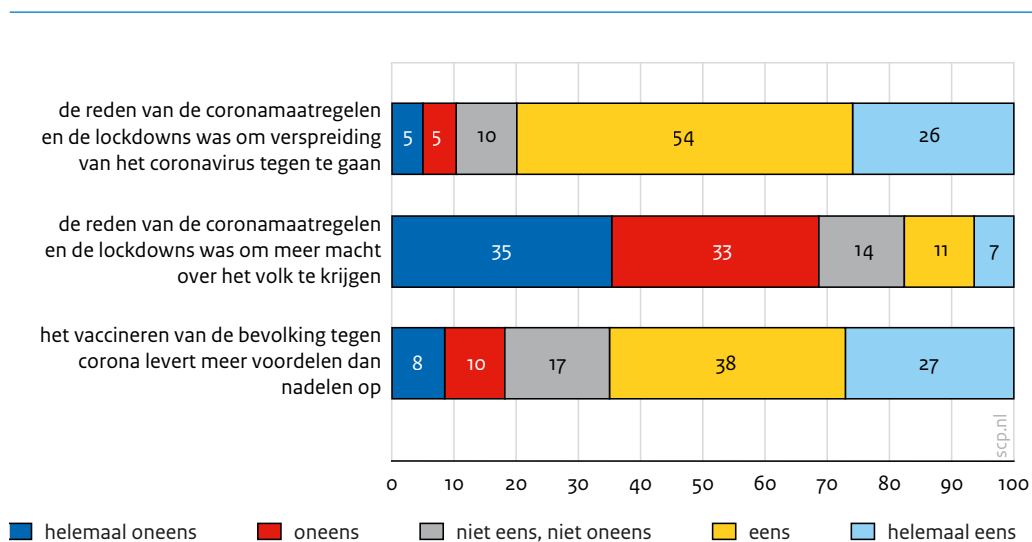
Bron: SCP/CBS (B1'22)

Volgens officiële bronnen was het coronavirus tijdens de eerste twee golven gevaarlijker dan de griep. Dat blijkt bijvoorbeeld uit berichtgeving van [NU.nl](https://www.nu.nl), waarin wordt gesteld dat corona, zeker aan het begin van de crisis, gevaarlijker was dan de griep op basis van cijfers van het Amerikaanse Center for Disease Control (CDC) en het CBS (zie Bakker 2020). Ook oversterftecijfers van de eerste coronaperiode laten een hogere oversterfte zien dan bij een griepgolf (CBS 2021). Rond de 5% van de mensen vindt dat de griep gevaarlijker of veel gevaarlijker was dan corona tijdens de eerste twee golven. Ongeveer een derde van de mensen ziet de griep en corona terugkijkend naar die periode als even gevaarlijk. Ook dat gaat in tegen het officiële verhaal, maar het gaat misschien wat ver om deze groep mensen op dit punt coronasceptisch te noemen. Het is namelijk mogelijk dat deze opvatting te verklaren is doordat respondenten moesten terugkijken naar een eerdere periode op een moment dat het coronavirus minder gevaarlijk is geworden. Het kan ook meespelen dat een deel van de mensen corona heeft gehad en daar weinig hinder van heeft ondervonden. Om een goed beeld van coronasceptis te krijgen, zijn er dus meer enquêtevragen nodig.

5.1 Wat zat er achter de maatregelen?

Een ander aspect waar coronasceptis over kan gaan is de intentie achter coronamaatregelen zoals afstand houden, mondkapjes dragen en lockdowns. De overheid heeft altijd beargumenteerd dat deze maatregelen nodig waren om de verspreiding van het virus tegen te gaan (Rijksoverheid 2023). Vanuit coronasceptische hoek werd daar openlijk aan getwijfeld. Dit blijkt bijvoorbeeld uit een veelgehoorde leus tijdens coronademonstraties: 'liefde, vrijheid, geen dictatuur'. De zorg van deze mensen was dat de maatregelen genomen werden om meer controle over de bevolking te krijgen. We hebben gevraagd hoe mensen dachten over de intentie achter de maatregelen in de eerste twee stellingen van figuur 5.2.

Figuur 5.2 Aandeel mensen dat het eens of oneens is met stellingen over coronamaatregelen, mei-juni 2022 (in gewogen percentages)

Bron: SCP/CBS (BI'22)

De eerste stelling van figuur 5.2 gaat over het institutionele perspectief, namelijk dat de reden achter de coronamaatregelen was om de verspreiding van het virus tegen te gaan. 80% van de mensen is het eens of helemaal eens met deze stelling. 10% is het oneens of helemaal oneens met deze stelling. Afgaande op deze vraag is dus maar een klein deel van de bevolking sceptisch over de intenties van de overheid met betrekking tot corona. De tweede stelling is vanuit het sceptische perspectief geformuleerd. Nu is de stelling

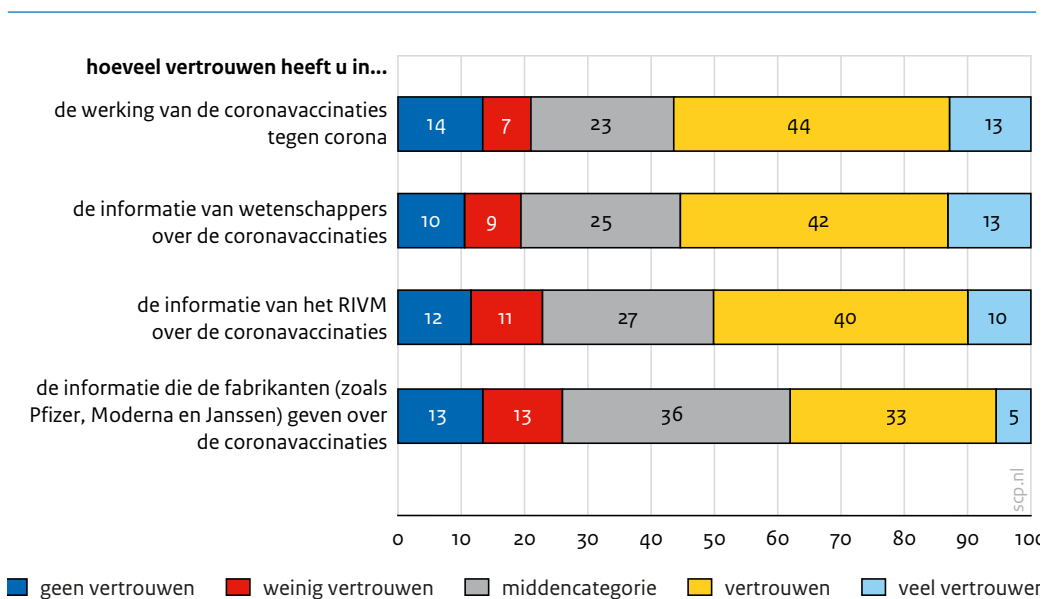

dat de reden van de coronamaatregelen was om meer macht over het volk te krijgen. Bijna 20% van de mensen is het eens of helemaal eens met de stelling en bijna 70% is het oneens of helemaal oneens. Het verschil met de vorige stelling kan komen doordat mensen iets vaker geneigd zijn om het eens te zijn met stellingen in enquêtes.¹⁰ Daarom hebben we beide stellingen in de enquête opgenomen en schatten we de scepsis over de intentie van de maatregelen onder de Nederlandse bevolking tussen de 10 en 20%.

5.2 Vaccinatiescepsis

Het derde aspect dat we onderzoeken is twijfel over de coronavaccinaties. Deze twijfel kan gaan over meerdere aspecten. De twijfel kan bijvoorbeeld gaan over de werking van de vaccins, en dat die overdreven kan zijn. Het kan ook gaan over de schadelijkheid van de vaccins en dat de bijwerkingen niet opwegen tegen de positieve werking ervan. Met die twijfels rijst al snel de vraag hoe mensen aankijken tegen de instituties die de vaccins ontwikkelen, verkopen, verspreiden en aanraden. In hoeverre vertrouwen mensen de informatie van wetenschappers, het RIVM of de fabrikanten over de coronavaccinaties? Het vertrouwen in die drie instituties hebben we bij onze respondenten uitgevraagd (zie figuur 5.3). De metingen in figuur 5.3 zijn gedaan op een tienpuntsschaal. Voor consistentie in de figuren hebben we die ingedeeld in vijf groepen. De middelste groep wordt gevormd door mensen die hun vertrouwen een 5 of een 6 geven. Dit is dus te lezen als een krappe voldoende of krappe onvoldoende.

Figuur 5.3 Aandeel mensen dat geen tot veel vertrouwen heeft in coronavaccinaties en verschillende instanties, mei-juni 2022 (in gewogen percentages)

Bron: SCP/CBS (BI'22)

De groep die geen tot weinig vertrouwen heeft in de werking van de vaccins beslaat ongeveer 20%. De groep die het oneens of helemaal oneens is met de stelling dat de vaccinaties meer voor- dan nadelen hebben is ongeveer even groot (zie figuur 5.2). De combinatie van deze twee resultaten laten dus een vrij consistent beeld zien van hoe mensen over de vaccinaties denken. Ook de groep mensen die twijfelt aan de betrouwbaarheid van de informatie van wetenschappers over vaccinaties komt op iets minder dan 20% uit. De vaccin informatie van het RIVM kan op nog wat meer twijfel rekenen:¹¹ iets meer dan 20% van de

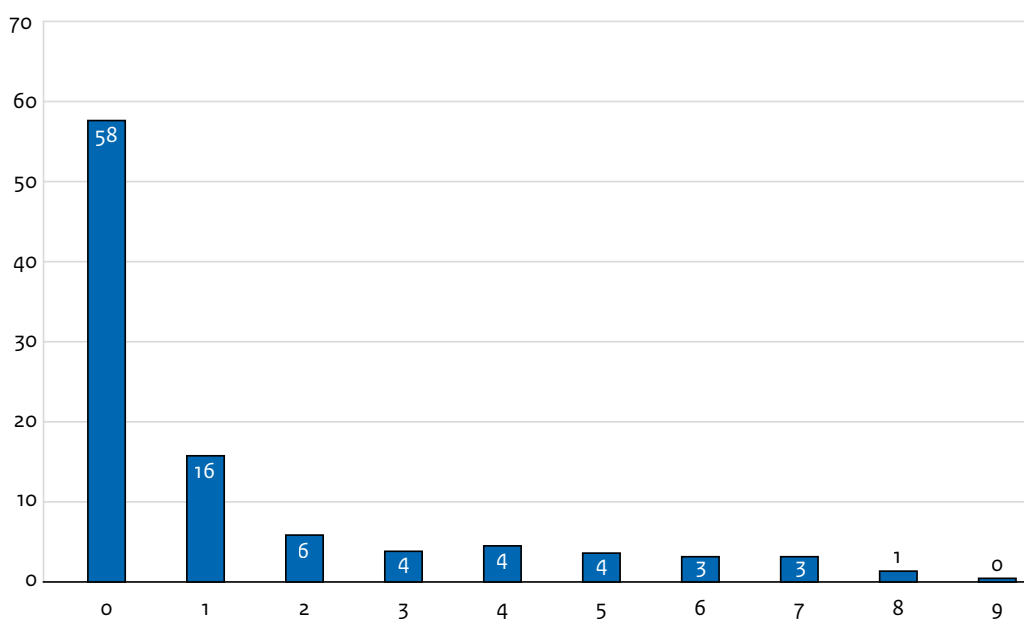
¹⁰ Dit verschil is significant volgens McNemar's verschiltoets bij $p < 0,01$.

¹¹ Dit verschil is significant volgens McNemar's verschiltoets bij $p < 0,01$.

mensen vertrouwt deze niet of nauwelijks. Over de fabrikanten van de vaccins is een nog groter deel wantrouwend. Dit gaat om iets meer dan een kwart van de mensen.¹²

We willen ook weten hoeveel mensen denken dat er een internationaal complot achter de coronacrisis zit. Dit wilden we doen zonder mensen via een gesloten vraag of stelling een bepaalde richting in te sturen. Daarom hebben we een open vraag gesteld: wie maakt het coronabeleid volgens u? Slechts 176 respondenten hebben de vraag niet beantwoord (7%). We hebben de antwoorden geteld waarin de respondent geen Nederlandse actoren noemt maar alleen buitenlandse actoren, zoals de EU, het WEF of de Wereldgezondheidsorganisatie (WHO).¹³ Nog geen 3% van de mensen gaf een dergelijk antwoord uit zichzelf. Er zijn echter mensen die combinatie van internationale organisaties en de regering noemen. In sommige van die gevallen blijkt uit het antwoord dat de internationale organisatie de regering bijvoorbeeld informeert en in andere gevallen wordt er meer blij gegeven van de regering als uitvoerder van wat de internationale organisatie wil. Tot die laatste groep behoren slechts enkele antwoorden, maar deze kunnen wel voor een lichte onderschatting zorgen. Aan de andere kant zijn er ook mensen die bijvoorbeeld alleen de EU noemen. Het kan zijn dat zij niet perse sceptisch zijn over de rol van internationale actoren, maar dat zij denken dat er op supranationaal niveau veel wordt afgestemd. Ook in dit geval gaat het om maar weinig antwoorden en met deze mogelijke lichte vertekening beide kanten op, denken we dat we goed zitten met onze schatting van zo'n 3%.

Figuur 5.4 Aandeel mensen dat in de enquête geen of op een of meerdere van de negen vragen een als coronasceptisch te typeren antwoord gaf, mei-juni 2022 (in gewogen percentages)

Bron: SCP/CBS (BI'22)

¹² Dit verschil is significant volgens McNemar's verschiltoets bij $p < 0,01$.

¹³ Alle antwoorden zijn gecodeerd. Om de betrouwbaarheid van de codering te checken hebben twee codeurs onafhankelijk van elkaar 200 van dezelfde antwoorden gecodeerd. Er zijn geen verschillen gevonden in de codering van alleen internationale actoren.

Van de negen vragen die coronasceptis meten hebben we per persoon opgeteld hoe vaak zij een als coronasceptisch te typeren antwoord hebben gegeven. Bij de vraag wat er gevaarlijker is, de griep of corona, hebben we alleen de antwoordcategorieën meegenomen die stelden dat de griep gevaarlijker of veel gevaarlijker is dan corona. Dit hebben we gedaan omdat, om eerder genoemde redenen, de midden-categorie niet duidelijk genoeg als sceptisch te interpreteren valt. Bijna 60% van de mensen heeft op al onze vragen niet coronasceptisch geantwoord. Zo'n 16% gaf een coronasceptisch antwoord en 6% twee coronasceptische antwoorden. Zo'n 20% gaf drie of meer coronasceptische antwoorden. Waar je de grens legt om te stellen dat iemand een coronasceptisch wereldbeeld heeft is arbitrair, maar het is duidelijk dat het om een substantiële minderheid van de bevolking gaat. Onze resultaten zijn in lijn met de marges van een peiling van coronasceptis door Ipsos. In deze peiling was 4% van de Nederlanders het eens met de stelling 'de uitbraak van het coronavirus heeft te maken met de aanleg van het 5G internetnetwerk' en 15% met de stelling 'het coronavirus is een biologisch wapen dat in een laboratorium is gefabriceerd' (Van Heck 2020).

5.3 Achtergronden van coronasceptis

Om een idee te krijgen van de achtergronden van coronasceptis, modelleren we de effecten van een aantal onafhankelijke variabelen op de coronasceptisschaal. De coronasceptisschaal is samengesteld op basis van een groot deel van de enquêtevragen die we hiervoor hebben laten zien, zie tabel 5.1. De variabelen vormen duidelijk een schaal volgens de factoranalyse.¹⁴ Dit betekent dat wanneer we met de enquêtevragen over coronasceptis die we hebben coronasceptis willen meten, we dit het beste met één schaal kunnen doen. We hoeven dan niet verschillende subonderdelen te onderscheiden. De meeste vragen scoren redelijk hoog op de schaal. Een hogere score op de latente variabele coronasceptis betekent een hogere score op de indicatorvariabelen van de latente variabele. Afhankelijk van de antwoordcategorieën van die variabelen kan het een meer of minder sceptisch antwoord betekenen. De vraag over wat gevaarlijker is voor de gezondheid laadt wat minder hoog op de factor. Dit is wel een subonderwerp van coronasceptis dat we belangrijk vinden, daarom nemen we deze vraag toch op in de schaal.

Tabel 5.1 Factoranalyse schaalloadingen items coronasceptis

enquêtevraag	factorlading
Wat is volgens u gevaarlijker voor de fysieke gezondheid: de griep of het coronavirus?	0,49
Hoeveel vertrouwen heeft u in de werking van de coronavaccinaties tegen corona?	0,90
Hoeveel vertrouwen heeft u in de informatie van wetenschappers over de coronavaccinaties?	0,94
Hoeveel vertrouwen heeft u in de informatie van het RIVM over de coronavaccinaties?	0,95
Hoeveel vertrouwen heeft u in de informatie die de fabrikanten (zoals Pfizer, Moderna en Janssen) geven over de coronavaccinaties?	0,87
De reden van de coronamaatregelen en de lockdowns was om verspreiding van het coronavirus tegen te gaan.	0,61
De reden van de coronamaatregelen en de lockdowns was om meer macht over het volk te krijgen.	-0,58
Het vaccineren van de bevolking tegen corona levert meer voordelen dan nadelen op.	0,65

Bron: SCP/CBS (BI'22)

¹⁴ We maken hierbij gebruik van Stata's exploratieve factoranalyse zonder rotatie met *maximum likelihood*, gelijk aan Rao's *canonical*-factormethode. De keuze voor het aantal factoren hebben we gemaakt op basis van enkele bekende criteria en theoretische overwegingen (Fabrigar et al. 1999). Hierbij hebben we gebruikgemaakt van Kaisers criterium, de *scree plot*-methode (beide toegepast op de *unreduced correlation*-matrix) en parallelanalyse. De eerste twee methoden wijzen overduidelijk naar een keuze voor één factor; parallelanalyse wijst voorzichtig naar twee factoren. Met één component wordt er 63% van de variantie in de items verklaard (de bijbehorende *eigen value* voor de eerste component is gelijk aan 5,1). Een tweede component voegt daar 10% aan toe. Bij het interpreteren van bovenstaande resultaten hebben we ook onze theoretische verwachtingen meegenomen, en daarbij hebben we uiteindelijk gekozen voor een model met één factor.

De indicatoren van tabel 5.2 zijn aan de SEM-analyses toegevoegd als de latente afhankelijke variabele coronasceptis. Die meten samen de afhankelijke variabele coronasceptis. We zijn geïnteresseerd in de effecten van vijf sets onafhankelijke variabelen, die zowel in isolatie als gezamenlijk aan het model toegevoegd worden. Dit leidt tot zes modellen in totaal. In de eerste vijf modellen analyseren we steeds een groepje onafhankelijke variabelen die hetzelfde onderwerp meten samen met onze controlevariabelen. In het laatste model zitten alle variabelen en kunnen we de verschillen tussen de onafhankelijke variabelen naast elkaar zien. We hebben alleen directe effecten getest.

Voor iedere variabele rapporteren we de ongestandaardiseerde effectgrootte in de bovenste rij, met daar direct onder de standaardfout. In de rij daaronder staat de gestandaardiseerde effectgrootte, om de sterkte van de effecten van verschillende onafhankelijke variabelen op coronasceptis te kunnen vergelijken. Bij binaire variabelen rapporteren we alleen de ongestandaardiseerde effecten, omdat gestandaardiseerde scores bij binaire variabelen niet goed te interpreteren zijn. De latente variabelen zijn in deze analyses steeds gestandaardiseerd, waardoor er geen verschillen zijn tussen de bovenste twee en onderste twee regels.

Tabel 5.2 Resultaten van SEM-analyses van het effect van verschillende onafhankelijke variabelen op coronasceptis (latent, gestandaardiseerd)

	1	2	3	4	5	6
tevredenheid met leven	-0,07*					-0,04
	(0,03)					(0,02)
gestandaardiseerd	-0,08*					-0,04
	(0,03)					(0,02)
controle over het leven	0,02					-0,02
	(0,02)					(0,02)
	0,02					0,03
	(0,03)					(0,02)
eenzaamheid	0,13*					-0,00
	(0,05)					(0,04)
	0,13*					-0,03
	(0,06)					(0,05)
psychische ongezondheid	-0,06					-0,05
	(0,05)					(0,04)
	-0,05					-0,04
	(0,05)					(0,04)
long covid (dum)		0,13*				0,07
		(0,05)				(0,04)
naaste ziekenhuis (dum)		-0,01				-0,04
		(0,04)				(0,03)
naaste overleden (dum)		-0,00				-0,01
		(0,05)				(0,03)

	1	2	3	4	5	6
financieel verbeterd		-0,17***				-0,04
		(0,03)				(0,02)
		-0,15***				-0,04
		(0,03)				(0,02)
diversiteit mediadieet			0,01			-0,00
			(0,02)			(0,01)
			0,01			-0,01
			(0,04)			(0,02)
aandeel sociale media			0,31**			0,16
			(0,11)			(0,08)
			0,12**			0,06
			(0,04)			(0,03)
institutioneel vertrouwen				-0,24***		-0,26***
				(0,02)		(0,02)
				-0,53***		-0,60***
				(0,03)		(0,04)
tevredenheid democratie				-0,11***		-0,07**
				(0,02)		(0,02)
				-0,016***		-0,09**
				(0,03)		(0,03)
sociaal vertrouwen					-0,19***	-0,06**
					(0,02)	(0,02)
					-0,22***	-0,09**
					(0,03)	(0,03)
leeftijd	-0,09***	-0,09***	-0,08***	-0,07***	-0,09***	-0,05***
	(0,02)	(0,01)	(0,02)	(0,01)	(0,01)	(0,01)
	-0,22***	-0,22***	-0,19***	-0,16***	-0,21***	-0,11***
	(0,03)	(0,03)	(0,04)	(0,03)	(0,03)	(0,03)
geslacht (dum) ^a	0,11**	0,09**	0,09**	0,08**	0,08*	0,07**
	(0,03)	(0,03)	(0,03)	(0,03)	(0,03)	(0,02)
inkomen	-0,03	-0,04**	-0,05**	-0,01**	-0,03*	-0,00
	(0,02)	(0,02)	(0,02)	(0,01)	(0,02)	(0,01)
	-0,05	-0,07**	-0,08**	-0,02	-0,06*	-0,00
	(0,03)	(0,03)	(0,03)	(0,02)	(0,03)	(0,02)
stedelijkheid	0,01	0,01	0,01	0,00	0,01	-0,00
	(0,01)	(0,01)	(0,01)	(0,01)	(0,01)	(0,01)
	0,02	0,02	0,02	0,01	0,02	-0,00
	(0,02)	(0,02)	(0,02)	(0,02)	(0,02)	(0,02)

	1	2	3	4	5	6
studeert (dum) ^b	-0,25*** (0,07)	-0,23*** (0,06)	-0,29*** (0,07)	-0,14** (0,05)	-0,26*** (0,06)	-0,15** (0,04)
werkt niet (dum)	0,06 (0,06)	0,07 (0,06)	0,09 (0,06)	0,08 (0,05)	0,05 (0,06)	0,06 (0,04)
pensioen (dum)	-0,03 (0,06)	-0,03 (0,06)	-0,03 (0,06)	-0,02 (0,04)	-0,05 (0,05)	-0,02 (0,04)
christelijk (partij) (dum) ^c	0,43*** (0,06)	0,45*** (0,06)	0,46*** (0,06)	0,26*** (0,05)	0,44*** (0,06)	0,23*** (0,05)
rechts (dum)	0,85*** (0,07)	0,84*** (0,07)	0,90*** (0,07)	0,34*** (0,06)	0,83*** (0,07)	0,23*** (0,06)
links (dum)	0,21*** (0,05)	0,23*** (0,04)	0,22*** (0,05)	0,09* (0,04)	0,23*** (0,04)	0,08* (0,04)
overig/blanco (dum)	0,58*** (0,14)	0,54*** (0,13)	0,61*** (0,14)	0,10 (0,09)	0,56*** (0,13)	0,08 (0,09)
anders mono, (dum) ^d	0,36** (0,12)	0,38** (0,11)	0,33** (0,11)	0,17* (0,08)	0,33** (0,11)	0,10 (0,07)
spiritueel (dum)	0,43*** (0,10)	0,37*** (0,10)	0,43*** (0,10)	0,23** (0,09)	0,48*** (0,10)	0,21** (0,08)
agnostisch/anders (dum)	0,09 (0,08)	0,11 (0,08)	0,11 (0,08)	-0,02 (0,06)	0,10 (0,07)	-0,04 (0,06)
Europese immigrant (dum) ^e	-0,04 (0,07)	-0,01 (0,07)	-0,02 (0,07)	-0,03 (0,05)	-0,03 (0,06)	-0,05 (0,05)
buiten Europa (dum)	-0,01 (0,06)	0,01 (0,06)	0,01 (0,06)	0,06 (0,05)	-0,00 (0,06)	0,03 (0,05)
n	2692	2692	2692	2692	2692	2692
R ²	0,30 ^f	0,31	0,29	0,60	0,32	0,65
RMSEA	0,05	0,04	0,04	0,06	0,04	0,05
CFI	0,88 ^g	0,95	0,95	0,88 ^g	0,95	0,84 ^g
TLI	0,86	0,94	0,94	0,86	0,94	0,81
SRMR	0,04	0,02	0,02	0,04	0,02	0,04

† = p < 0,10; * = p < 0,05; ** = p < 0,01; *** = p < 0,001.

a 'Man' is referentiecategorie.

b 'Werkend' is referentiecategorie.

c 'Liberaal' is referentiecategorie.

d 'Christelijk' is referentiecategorie.

e 'Inwoners zonder migratieachtergrond' is referentiecategorie.

f De R-kwadraat van het model met alleen achtergrondvariabelen is 0,28.

g In model 1, 4 en model 6 zijn de CFI en de TLI aan de lage kant. De RMSEA van het nulmodel is < 0,15, waardoor de CFI en TLI niet hoger kunnen, en de fit van het model daarmee goed is (zie Kenny 2020).

Bron: SCP/CBS (BI'22)

Het **eerste model** bevat het effect tussen de persoonlijke omstandigheden van mensen en coronasceptis, waarbij we controleren voor een aantal persoonlijke kenmerken. Er is een zwak effect van de tevredenheid die mensen met hun leven hebben op coronasceptis. Hoe tevredener mensen met hun leven zijn, des te lager zij scoren op de coronasceptisschaal. Er is ook een zwak effect van eenzaamheid op coronasceptis. In dit geval geldt dat hoe eenzamer mensen zich voelen, des te hoger zij scoren op de coronasceptisschaal. Beide effecten zijn echter niet robuust. In model 6, waarin ook de andere onafhankelijke variabelen zijn toegevoegd, verdwijnen ze. De significantie van de effecten is niet meer aanwezig en de sterkte van de effecten is flink afgenomen. De andere twee variabelen die onder persoonlijke omstandigheden vallen, mate van ervaren controle over het leven en psychische ongezondheid, hebben geen effect op coronasceptis. Op basis hiervan kunnen we stellen dat de gemeten persoonlijke omstandigheden niet of nauwelijks coronasceptis verklaren. De verklaarde variantie van model 1 is ook nauwelijks groter dan die van het model met alleen controlevariabelen. Dit is ook een indicatie dat de onafhankelijke variabelen niet of nauwelijks coronasceptis verklaren.

Model 2 behandelt de effecten van ervaringen tijdens de coronacrisis op coronasceptis. Het gaat in dit model om ervaringen waarbij iemand zelf long covid heeft of heeft gehad, of een naaste die door corona in het ziekenhuis is beland of aan corona is overleden, en of iemand er door de coronacrisis financieel op achteruit of vooruit is gegaan. Er is een zwak effect van het hebben van long covid op coronasceptis, waarbij mensen die long covid hebben of hebben gehad iets sceptischer zijn over corona dan mensen die geen long covid hebben of hebben gehad. Dit effect gaat in tegen de intuïtie dat wanneer mensen negatieve ervaringen met corona hebben, zij juist minder sceptisch zullen zijn. Dit effect verdwijnt echter in model 6 met alle onafhankelijke variabelen. We vinden geen significant effect tussen of iemand een naaste heeft die aan corona is overleden of in het ziekenhuis is beland en coronasceptis. Er is wel een significant effect van financiële verbeteringen door de coronacrisis op coronasceptis. Bij mensen die een verbeterde financiële situatie door corona hebben, is minder coronasceptis te zien. Andersom geldt dus dat mensen van wie de financiële situatie is verslechterd juist meer coronasceptisch zijn. Het effect zal met name door de tweede redenering opgaan, omdat de groep van wie de financiële situatie verslechterd is door corona een stuk groter is dan de groep van wie de financiële situatie is verbeterd. Dit effect houdt echter ook geen stand in het model met alle onafhankelijke variabelen. Ook model 2 heeft nauwelijks een hogere verklaarde variantie dan het model met alleen controlevariabelen.

In **model 3** behandelen we het mediagebruik van mensen. De eerste variabele is hoe divers iemands mediadiet is, gemeten door het totale aantal nieuwsmediatitels dat iemand wekelijks volgt bij elkaar op te tellen. Er is geen significant effect van de diversiteit van het mediabeleid op coronasceptis. Er is wel een effect van de verhouding tussen sociale media en andere media die mensen volgen op coronasceptis. Hoe groter het deel sociale media in het mediadiet is, des te hoger mensen scoren op de coronasceptisschaal. Net als veel andere effecten verdwijnt dit in het model waarin alle onafhankelijke variabelen zitten. De verklaarde variantie van model 3 is nagenoeg gelijk aan het model met alleen controlevariabelen en ook dat is een indicatie dat het gevonden effect verwaarloosbaar is.

Model 4 bevat wel een duidelijk resultaat. Dit model bevat een schaal van institutioneel vertrouwen, met name politiek en media en tevredenheid met de democratie. Er is een sterk effect van institutioneel vertrouwen op coronasceptis. Hoe hoger het vertrouwen, des te lager coronasceptis en andersom. Dit effect neemt zelfs nog iets toe in model 6 met alle andere onafhankelijke variabelen. Tevredenheid met de democratie heeft een wat zwakker effect op coronasceptis, maar anders dan veel andere onafhankelijke variabelen blijft het effect wel staan in model 6. Wat ook opvalt is dat de verklaarde variantie van coronasceptis (zie de R-kwadraat) flink hoger ligt dan in de andere modellen. Dit laat zien dat institutioneel vertrouwen en tevredenheid met de democratie een relatief groot deel van de verschillen in coronasceptis verklaren. Dit zou kunnen komen doordat de coronasceptisschaal ook vragen bevat die over vertrouwen gaan. In tabel C.1 in de bijlage staan dezelfde analyses als die in tabel 5.2, waarbij we de vertrouwensitems uit de coronasceptisschaal hebben gelaten. Zij geven een vergelijkbaar beeld. Een zwakker effect, maar ook negatief, is te vinden tussen tevredenheid met de democratie en coronasceptis.

Ten slotte is er een effect van sociaal vertrouwen op coronascepsis (**model 5**). Het is een negatief effect, wat betekent dat mensen met een hoger sociaal vertrouwen een lagere mate van coronascepsis hebben. Dit effect is nog steeds significant met alle andere onafhankelijke variabelen in het model erbij (**model 6**), hoewel de sterkte van het effect in model 6 een stuk lager ligt. Het effect van sociaal vertrouwen op coronascepsis is veel zwakker dan dat van institutioneel vertrouwen. Dat laatste effect is zeker zes keer zo sterk, afgaande op de gestandaardiseerde effectgroottes van model 6.

Van de controlevariabelen hebben vooral leeftijd, geslacht (zeer zwak effect), politieke voorkeur en religie statistisch significante effecten op coronascepsis. Jonge mensen zijn coronasceptischer dan oudere mensen en vrouwen zijn sceptischer dan mannen. Mensen die op christelijke of rechtse partijen (rechts van de VVD, die we als liberaal hebben geclassificeerd) stemmen zijn sceptischer dan mensen die op liberale partijen stemmen, en mensen die zichzelf als spiritueel beschouwen zijn coronasceptischer dan mensen die zichzelf niet als zodanig zien. Dat leeftijd een rol speelt kan te maken hebben met het feit dat vooral oudere mensen tot de risicogroep behoorden (RIVM 2023) en jongere mensen, in vergelijking met oudere, dus relatief meer last hadden van de beperkende maatregelen dan van het virus. Onderzoek wijst uit dat jongere mensen sceptischer tegenover vaccinaties staan dan oudere mensen (Jennings et al. 2021).

In literatuur over politiek vertrouwen en vaccinscepsis wordt opleiding ook vaak genoemd als mogelijke verklaring (Jennings et al. 2021; Van Noije et al. 2023). In ons onderzoek hebben we de variabele opleiding niet goed genoeg gemeten om hier uitspraken over te doen. Gezien het feit dat deze variabele een belangrijke verklaring is voor deze aanverwante variabelen, verwachten we dat er wel verschillen zijn in de mate van coronascepsis tussen opleidingsgroepen.

De modellen geven een duidelijk beeld; coronascepsis is het best te verklaren met enquêtevragen over institutioneel vertrouwen en in veel mindere mate sociaal vertrouwen. Dit beeld roept echter wel twee vragen op: 1) Zijn mensen coronasceptischer omdat ze minder vertrouwen in instituties hebben, of hebben mensen minder vertrouwen in instituties omdat ze coronasceptischer zijn? en 2) Hebben mensen een lager sociaal vertrouwen omdat ze coronasceptischer zijn, of zijn mensen coronasceptischer omdat ze een lager sociaal vertrouwen hebben? Hier kunnen we geen eenduidig antwoord op geven. Helaas hebben we geen gegevens over een langere periode, wat een deel van het probleem zou kunnen oplossen. In de keuze voor onze modellen gaan we ervan uit dat het vertrouwen in instituties meer een grondhouding is van mensen dan coronascepsis dat is. In ander onderzoek wordt institutioneel vertrouwen ook als onafhankelijke variabele behandeld (Jennings et al. 2021; Seddig et al. 2022). Het valt echter niet uit te sluiten dat het vertrouwen in instituties afneemt door iemands ervaringen met de overheid tijdens de coronacrisis. Peeters et al. (2020) schreven al een rapport over hoe persoonlijke ervaringen met de overheid kunnen leiden tot wantrouwen. Ook sociaal vertrouwen is over het algemeen een vrij stabiele houding over een langere periode (Miltenburg et al. 2022), waarvan wij denken dat die een rol speelt bij het verklaren van coronascepsis. Een coronasceptische houding kan echter de sociale relaties onder druk zetten en wij kunnen niet uitsluiten dat sociaal vertrouwen deels ook verklaard kan worden door coronascepsis.

5.4 Coronascepsis op sociale media modereren?

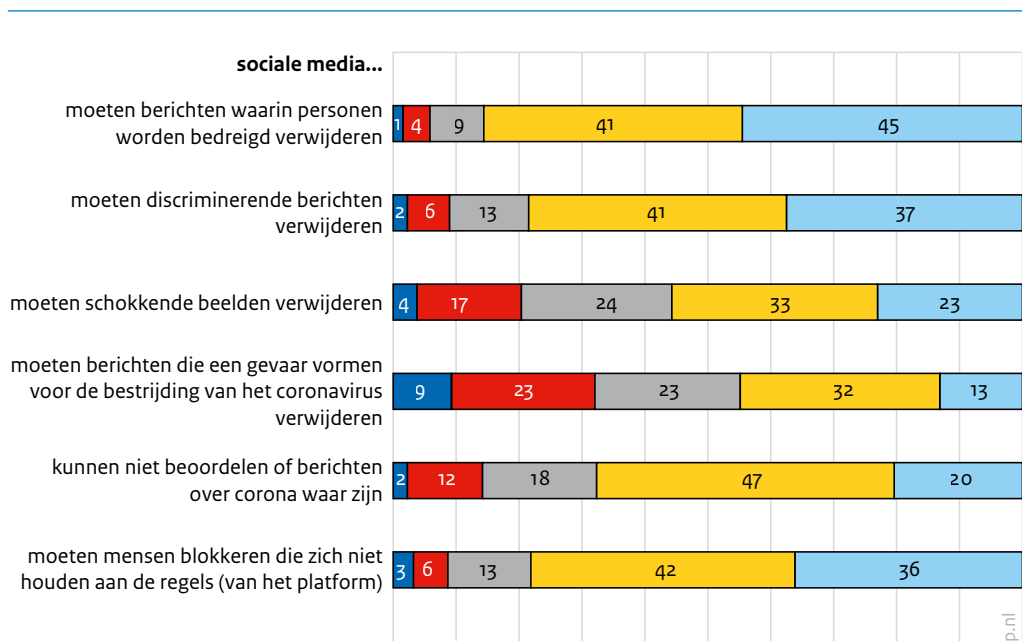
Voor zowel sociale media als journalistieke media brengt coronascepsis dilemma's met zich mee over hoe zij omgaan met coronasceptische narratieven, zeker als deze de pandemiebestrijding in de weg kunnen staan. Zouden sociale media coronasceptische berichten moeten weren van hun platformen en zou de journalistiek alternatieve ideeën moeten negeren, geredeneerd vanuit het idee dat sceptische ideeën mogelijk virusbestrijding kunnen tegenwerken? Of moet hier juist ruimte voor zijn in een democratie, vanuit het idee van een pluriform debat over zaken die leven onder mensen?

We beginnen bij de sociale media en de rol van contentmoderatie. De grote socialemediabedrijven modereerden ook voor de coronacrisis uitbrak al wat er wel en niet geplaatst mag worden. Toen sociale media begonnen richtte deze moderatie zich voornamelijk op schokkende beelden, pornografisch materiaal of bedreigingen. Ongeveer vanaf 2010 kwam daar de bestrijding van mis- en desinformatie bij (Bowers en Zittrain 2020). Sinds de coronacrisis modereerden de platformen ook coronasceptische berichten die zij onder mis- en desinformatie scharen (De Keulenaar et al. 2022). Wij zijn geïnteresseerd in wat

mensen hiervan vinden, met name in hoeverre zij het wenselijk en mogelijk vinden voor platformen om coronasceptische content te modereren. In eerste instantie schetsen we een globaal beeld van opinies over contentmoderatie aan de hand van een aantal stellingen. Vervolgens onderzoeken we in hoeverre de mening van mensen over contentmoderatie van corona samenhangt met hun mate van coronasceptis.

Figuur 5.5 Aandeel mensen dat het eens of oneens is met stellingen over sociale media, mei-juni 2022 (in gewogen percentages)

Bron: SCP/CBS (BI'22)

De eerste vier stellingen van figuur 5.5 gaan over welke content volgens mensen gemodereerd zou moeten worden. Het gaat daarbij om bedreigingen, discriminatie, schokkende beelden en berichten die een gevaar vormen voor de coronabestrijding. Bedreigingen en discriminatie vormen duidelijke grenzen voor de meeste mensen. Ongeveer 5% vindt dat er ruimte zou moeten zijn voor bedreigingen en iets minder dan 10% ziet ruimte voor discriminatie. Voor schokkende beelden is wat meer tolerantie, iets meer dan 20% is tegen het verwijderen hiervan.¹⁵ Berichten die een gevaar vormen voor de bestrijding van het coronavirus lijken voor een deel van de mensen toch in een andere categorie te vallen.¹⁶ Iets meer dan 30% is tegen en minder dan de helft is voor verwijdering van dergelijke berichten.

De problemen van contentmoderatie rondom informatie over corona wordt ook door een groot deel van de mensen gezien. Ongeveer twee derde van de mensen is het eens met de stelling dat het voor socialemediaplatformen niet mogelijk is om te beoordelen of informatie over corona wel of niet waar is. Slechts ongeveer 15% van de mensen denkt dat dit wel mogelijk is. Er is wel veel draagvlak voor het ingrijpen van sociale media als gebruikers de regels van de platformen overtreden. Bijna 80% vindt het geoorloofd dat sociale media mensen die de regels overtreden van hun platform verwijderen. De crux zit dus in wat die regels zouden moeten zijn. Wat valt erbinnen, wat valt erbuiten en hoe bepalen de socialemediaplatformen welke informatie schadelijk is en welke niet?

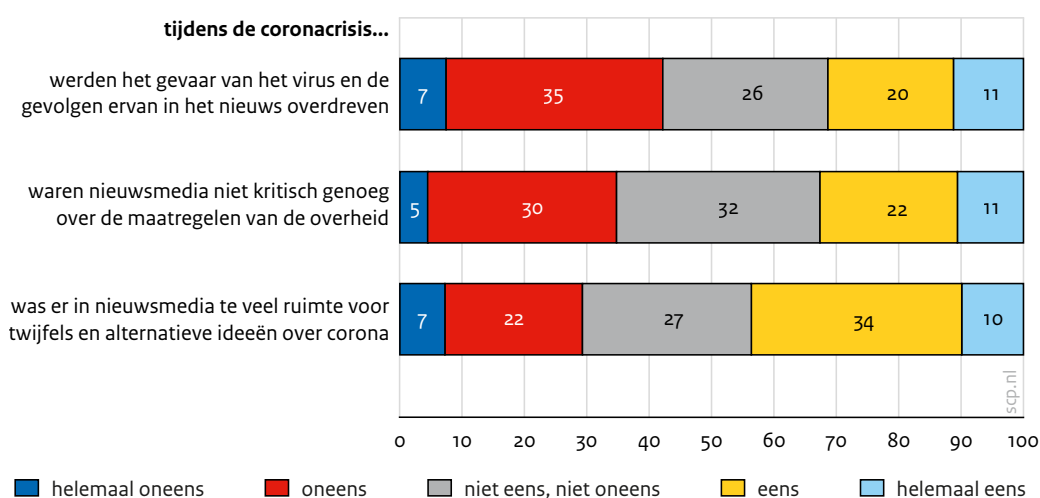
¹⁵ Dit verschil is significant volgens McNemar's verschiltoets bij $p < 0,01$.

¹⁶ Dit verschil is significant volgens McNemar's verschiltoets bij $p < 0,01$.

5.5 De rol van de journalistiek tijdens corona

Naast sociale media speelt de journalistiek een belangrijke rol in het delen van informatie over corona. Hoe kijken mensen aan tegen de berichtgeving van nieuwsmedia over corona? Dit hebben we uitgevraagd in drie verschillende stellingen. De resultaten hiervan staan in figuur 5.6.

Figuur 5.6 Aandeel mensen dat het eens of oneens is met stellingen over de nieuwsmedia tijdens de coronacrisis, mei-juni 2022 (in gewogen percentages)

Bron: SCP/CBS (BI'22)

De eerste stelling is dat tijdens de coronacrisis het gevaar van het virus en de gevolgen ervan in het nieuws werden overdreven. Iets meer dan 30% van de mensen is het hiermee eens en meer dan 40% is het hier niet mee eens. Een soortgelijke verdeeldheid zien we ook bij de stelling dat tijdens de coronacrisis nieuwsmedia niet kritisch genoeg waren over de maatregelen van de overheid. Met deze stelling is ook iets meer dan 30% het eens en ongeveer 35% het oneens. De derde stelling is dat er te veel ruimte in nieuwsmedia werd geboden voor alternatieve ideeën en twijfels over corona. Met deze stelling is bijna 45% van de mensen het eens en bijna 30% is het oneens. Over de rol van de media zijn Nederlanders dus behoorlijk verdeeld. Duidelijk is wel dat ongeveer een derde van de mensen kritisch is over de rol van nieuwsmedia en liever iets meer kritiek zou zien op de coronamaatregelen. Net als bij coronasceptis gaat dit om een substantiële minderheid van de bevolking.

We onderzoeken of kritiek op contentmoderatie en kritiek op de journalistiek samenhangt met coronasceptis. De stellingen over contentmoderatie en de rol van nieuwsmedia gebruiken we nu in de SEM-analyse als indicatoren van de latente variabelen. We gebruiken hetzelfde soort modellen en dezelfde opbouw van tabel 5.2 waarin we de achtergronden van coronasceptis lieten zien. We gebruiken dezelfde controlevariabelen en rapporteren dezelfde soort statistieken. Het enige verschil is dat we hier coronasceptis als onafhankelijke variabele modelleren en kritiek op contentmoderatie en kritiek op de journalistiek als afhankelijke variabelen. Dat doen we omdat we kritiek op de media omtrent corona meer zien als een gevolg van coronasceptis dan als een oorzaak. Dit hoewel je het natuurlijk beide kanten op zou kunnen uitleggen en de richting van de causaliteit niet duidelijk is. In de beschrijving van de resultaten spreken we toch van effecten, omdat we ze als zodanig gemodelleerd hebben, maar daar hoort deze nuance wel bij.

Tabel 5.3 Resultaten van SEM-analyses van het effect van coronascepsis op verschillende mening over contentmoderatie en de rol van de journalistiek tijdens de coronacrisis (latent, gestandaardiseerd)

	kritiek contentmoderatie	kritiek journalistiek
coronascepsis	0,13*** (0,03)	0,83*** (0,04)
gestandaardiseerd	0,29*** (0,04)	0,72*** (0,03)
leeftijd	-0,01 (0,01)	-0,03 (0,02)
	-0,06 (0,04)	-0,05 (0,03)
geslacht (dum) ^a	-0,04* (0,02)	-0,10* (0,04)
inkomen	-0,01 (0,01)	-0,04* (0,02)
	-0,04 (0,03)	-0,06* (0,02)
stedelijkheid	-0,01 (0,01)	-0,00 (0,02)
	-0,03 (0,02)	-0,01 (0,02)
studeert (dum) ^b	0,09** (0,03)	0,25** (0,08)
werkt niet (dum)	0,01 (0,03)	-0,02 (0,06)
pensioen (dum)	-0,04 (0,03)	0,07 (0,06)
christelijk (partij) (dum) ^c	0,02 (0,03)	0,02 (0,07)
rechts (dum)	0,11** (0,04)	0,23** (0,08)
links (dum)	-0,01 (0,02)	-0,00 (0,06)
overig/blanco (dum)	0,04 (0,05)	-0,01 (0,13)
anders mono, (dum) ^d	-0,03 (0,05)	0,07 (0,14)

	kritiek contentmoderatie	kritiek journalistiek
spiritueel (dum)	0,03 (0,06)	0,37** (0,13)
agnostisch/anders (dum)	0,16*** (0,04)	0,18* (0,08)
Europese immigrant (dum) ^e	-0,03 (0,03)	-0,07 (0,08)
buiten Europa (dum)	0,01 (0,03)	-0,00 (0,07)
n	2692	2692
R ²	0,18 ^f	0,64 ^g
RMSEA	0,04	0,04
CFI	0,91	0,93
TLI	0,89	0,91
SRMR	0,05	0,03

† = p < 0,10; * = p < 0,05; ** = p < 0,01; *** = p < 0,001.

a 'Man' is referentiecategorie.

b 'Werkend' is referentiecategorie.

c 'Christelijk' is referentiecategorie.

d 'Liberaal' is referentiecategorie.

e 'Inwoners zonder migratieachtergrond' is referentiecategorie.

f De R-kwadraat van het model met alleen achtergrondvariabelen is 0,12.

g De R-kwadraat van het model met alleen achtergrondvariabelen is 0,25.

Bron: SCP/CBS (BI'22)

Coronasceptis hangt zowel samen met kritiek op contentmoderatie (model 1) als kritiek op de journalistiek (model 2). In beide gevallen is de samenhang positief: hoe hoger de coronasceptis, des te groter ook de kritiek op contentmoderatie en de kritiek op de media wat betreft corona. Coronasceptische mensen zijn dus meer tegen contentmoderatie in het algemeen dan mensen die niet coronasceptisch zijn. Dit ligt in lijn met de verwachting. Ook zijn coronasceptische mensen kritischer op de rol van de journalistiek en hadden zij van nieuwsmedia een meer kritische houding verwacht ten aanzien van de politiek en overheid. Tevens zijn zij het minder vaak eens met de stelling dat er in de media te veel ruimte was voor alternatieve ideeën over corona. De verklaarde variantie van het model met kritiek op contentmoderatie is wel vrij laag. Kritiek op contentmoderatie laat zich moeilijk voorspellen met de gekozen onafhankelijke variabelen. Vervolgonderzoek zal zich dus ook op andere variabelen moeten richten.

6 Coronasceptis: een kwestie van vertrouwen

Coronasceptis is een spectrum met gradaties en verschillende onderwerpen om aan te twijfelen. Er zijn verschillende alternatieve theorieën die iemand kan aanhangen. Bij iedere vraag waarmee we coronasceptis hebben gemeten, is de groep die zich sceptisch uit van een andere grootte. De groep die aangeeft dat ons coronabeleid gemaakt wordt door internationale organisaties of mensen, zoals het WEF, de WHO of Bill Gates, schatten we rond de 3%. Een groter deel, rond de 20%, twijfelt aan de effectiviteit van coronavaccinaties en de intenties achter de maatregelen, en bijna een kwart van de mensen vertrouwt de fabrikanten van de vaccins niet in hun informatieverstrekking. Zo'n 20% van de respondenten gaf drie of meer coronasceptische antwoorden op onze schaal (van negen vragen). Hoeveel mensen te typeren zijn als coronasceptisch hangt af van hoe er gemeten wordt, maar het is duidelijk dat het om een substantiële minderheid van de bevolking gaat.

Wat betreft de achtergronden van coronasceptis zijn de resultaten van onze SEM-analyses duidelijk. Coronasceptis is voor het grootste deel een kwestie van institutioneel wantrouwen en tevredenheid met de democratie. In mindere mate speelt sociaal vertrouwen ook een rol. Coronasceptische mensen hebben een lager vertrouwen in de politiek en de media en twijfelen daarmee aan de uitleg die vanuit die hoek gegeven wordt. Het gaat niet om persoonlijke omstandigheden, zoals de mate van controle op het leven, psychische gesteldheid of eenzaamheid. Ook in hoeverre iemand geraakt is door de coronacrisis lijkt er weinig toe te doen. Daarnaast laat de diversiteit van het mediagebruik geen duidelijk effect zien. Er is mogelijk een zwak effect van de verhouding tussen sociale media en journalistieke media die iemand volgt op coronasceptis, maar dit effect houdt geen stand in alle modellen die we gedraaid hebben. De sceptis zit dus niet in hun persoonlijke gesteldheid, maar in de interactie tussen mensen en instituties.

Jongere mensen zijn coronasceptischer dan oudere mensen en vrouwen zijn sceptischer dan mannen. Mensen die op christelijke of rechtse partijen stemmen (rechts van de VVD, die we als liberaal hebben geclassificeerd) zijn sceptischer dan mensen die op liberale partijen stemmen, en mensen die zichzelf als spiritueel beschouwen zijn coronasceptischer dan mensen die zichzelf niet als zodanig zien. We vermoeden dat er ook verschillen bestaan tussen opleidingsgroepen, gezien de literatuur over institutioneel wantrouwen en vaccinsceptis, maar we willen ervoor waken te veel nadruk te leggen op de achtergrondvariabelen. Coronasceptis is namelijk vooral een kwestie van institutioneel wantrouwen, en nieuwsgierigheid naar de verhalen en zorgen daarachter is een meer vruchtbare weg om de relatie tussen de overheid en burgers te herstellen dan de focus op verschillen tussen groepen.

De sleutel om een betere verstandhouding te krijgen tussen de overheid en coronasceptische mensen ligt dan ook juist in het besef dat de groep coronasceptische mensen divers is, maar dat een kritische en wantrouwende houding tegenover de overheid wel een belangrijke gemene deler is. Het begrijpen van en het begrip hebben voor het achterliggende wantrouwen kan een goede eerste stap zijn voor beleid en communicatie. Dit zou de basis kunnen vormen voor de manier waarop de overheid met deze groep communiceert. Daarbij helpt het niet om coronasceptis te trekken in de hoek van de mentale gesteldheid van mensen, maar wel om nieuwsgierig te zijn naar achterliggende zorgen. Hier gaan we dieper op in in het hoofdrapport *Sceptische visies in het coronadebat*.

De waarde van pluriformiteit en het beschermen van mediagebruikers tegen schadelijke onware informatie, is een precair vraagstuk in een democratie. Wij onderzochten de steun voor contentmoderatie onder de Nederlandse bevolking, en deze informatie vanuit het burgerperspectief kan het debat over contentmoderatie voeden. Een groot deel van de Nederlanders is voor het verwijderen van berichten die bedreiging of discriminatie bevatten, een kleiner deel is voor het verwijderen van berichten die de bestrijding van corona tegengaan. Een ruime meerderheid geeft daarnaast aan dat het voor sociale media onmogelijk is om informatie over corona te beoordelen op het waarheidsgehalte.

Dan is er nog de journalistiek. Een deel van de mensen is kritisch over de berichtgeving van de journalistiek over corona, maar die kritiek gaat wel verschillende kanten op. Zo'n 30% van de mensen vindt dat de journalistiek het gevaar van corona heeft overdreven, maar een ongeveer even zo grote groep vindt dat de journalistiek te veel ruimte bood aan alternatieve ideeën over corona. De ontevredenheid betreft hier dus ook een minderheid en gaat beide kanten van het debat op. In het onderzoeksrapport *Coronascepsis in de media* gaan we dieper in op de berichtgeving, zowel op sociale media als in journalistieke media, en kunnen we een betere indruk krijgen van hoe verschillende media met coronascepsis zijn omgegaan.

Literatuur

- Atürk, Z., K. Linde, A. Hafelmeier, R. Kunisch en A. Schneider (2021). COVID-19 vaccine hesitancy in people with migratory backgrounds: a cross-sectional study among Turkish-and German-speaking citizens in Munich. In: *BMC Infectious Diseases*, jg. 21, nr. 1, p. 1-12.
- Aupers, S. (2012). 'Trust no one': Modernization, paranoia and conspiracy culture. In: *European Journal of Communication*, jg. 27, nr. 1, p. 22-34.
- Bakker, S. (2020). NUcheck: COVID-19 is wel degelijk gevaarlijker dan seizoensgriep. In: *NU.nl*, 24 juni 2020. Geraadpleegd 23 januari 2023 via www.nu.nl/nucheckt/6060087/nucheckt-covid-19-is-wel-degelijk-gevaarlijker-dan-seizoensgriep.html.
- Bochove, M. van, B. Kraaijeveld, H. van der Veen, B. el Farisi, J. Bussemaker en K. Rusinovic (2021). 'Voor mij geen corona-vaccin': Inzicht in beweegredenen van vaccinatieweigeraars en handelingsopties voor beleidsmakers en professionals. In: *Working Papers Maatschappelijke Impact COVID-19*, nr. 6, 21 september 2021.
- Bowers, J. en J.L. Zittrain (2020). Answering impossible questions: content governance in an age of disinformation. In: *Harvard Kennedy School (HKS) Misinformation Review*, 14 januari 2020.
- Caplanova, A., R. Sivaken en E. Szakadatova (2021). Institutional trust and compliance with measures to fight COVID-19. In: *International Advances in Economic Research*, jg. 27, nr. 1, p. 47-60.
- CBS (2021). Oversterfte tijdens eerste golf corona-epidemie bijna dubbel zo hoog als tijdens griep-epidemie. Geraadpleegd 10 februari 2023 via www.cbs.nl/nl-nl/longread/statistische-trends/2021/oversterfte-tijdens-eerste-golf-corona-epidemie-bijna-dubbel-zo-hoog-als-tijdens-griep-epidemie.
- Coady, D. (2007). Are conspiracy theorists irrational? In: *Episteme*, jg. 4, nr. 2, p. 193-204.
- Dekker, P., J. den Ridder, P. van Houwelingen en E. Miltenburg (2020). *Burgerperspectieven 2020* | 2. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Fabrigar, L.R., D.T. Wegener, R.C. MacCallum en E.J. Strahan (1999). Evaluating the use of exploratory factor analysis in psychological research. In: *Psychological Methods*, jg. 4, nr. 3, p. 272-299.
- Goertzel, T. (1994). Belief in conspiracy theories. In: *Political Psychology*, jg. 15, nr. 4, p. 731-742.
- Grzesiak-Feldman, M. (2013). The effect of high-anxiety situations on conspiracy thinking. In: *Current Psychology*, jg. 32, nr. 1, p. 100-118.
- Harambam, J. (2021). Against modernist illusions: why we need more democratic and constructivist alternatives to debunking conspiracy theories. In: *Journal for Cultural Research*, jg. 25, nr. 1, p. 104-122.
- Heck, S. van (2020). *Complottheorieën over het coronavirus*. Geraadpleegd 23 januari 2023 via www.ipsos.com/nl-nl/complottheorieen-over-het-coronavirus.
- Jennings, W., G. Stoker, H. Bunting, V.O. Valgarðsson, J. Gaskell, D. Devine, L. McKay en M.C. Mills (2021). Lack of trust, conspiracy beliefs, and social media use predict COVID-19 vaccine hesitancy. In: *Vaccines*, jg. 9, nr. 6, p. 593.
- Kenny, D.A. (2020). *Measurement model fit*. Geraadpleegd 14 februari 2023 via davidakenny.net/cm/fit.htm.
- Keulenaar, E. de, J.C. Magalhães en B. Ganesh (2022). *Modulating moderation: A history of objectionability in Twitter moderation practices* (onder review). Geraadpleegd 23 januari 2023 via mediarxiv.org/wvp8c.
- Klerk, M.D. de, M. Olsthoorn, I. Plaisier, J. Schaper en F. Wagemans (red.) (2021). *Een jaar met corona*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Lubach, A. (presentator) (2018). De online fabeltjesfuik. In: *Zondag met Lubach*, uitzending van 18 oktober 2020, [minuut 5:55 tot minuut 30:16]. Geraadpleegd 23 januari 2023 via www.npo3.nl/zondag-met-lubach/18-10-2020/VPWON_1314457.
- Miller, J.M., K. Saunders en C.E. Farhart (2016). Conspiracy endorsement as motivated reasoning: The moderating roles of political knowledge and trust. In: *American Journal of Political Science*, jg. 60, nr. 4, p. 824-844.
- Miltenburg, E., B. Geurkink, S. Tunderman, D. Beekers en J. den Ridder (2022). *Burgerperspectieven 2022* | 2. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Mueller, J. (1970). Presidential Popularity from Truman to Johnson. In: *American Political Science Review*, jg. 64, nr. 1, p. 18-34.

- Nicas, J. (2018). How YouTube Drives People to the Internet's Darkest Corners. In: *The Wall Street Journal*, 7 februari 2018. Geraadpleegd 23 januari 2023 via www.wsj.com/articles/how-youtube-drives-viewers-to-the-internets-darkest-corners-1518020478.
- Noije, L. van, J. den Ridder en B. Geurkink (2023). Democratie en vertrouwen. In: D. Verbeek-Oudijk, S. Hardus, A. van den Broek en M. Reijnders (red.), *Sociale en Culturele Ontwikkelingen. Stand van Nederland 2023*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Peeters, T., E. Smits van Waesberghe, A. Mesic, R. van Wonderen, M. Jansen, T. Lambregts, A. Leijenhorst, M. Pauels, J. Pieterse en A. de Zeeuw (2020). *Van persoonlijke krenking tot vertrouwensbreuk*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.
- Rijksoverheid (2022). *Wat betekent omikron voor Nederland?* Geraadpleegd 3 mei 2023 via coronadashboard.rijksoverheid.nl/artikelen/wat-betekent-omikron-voor-nederland.
- Rijksoverheid (2023). *Kort overzocht coronamaatregelen*. Geraadpleegd 23 januari 2023 via www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/coronavirus-covid-19/algemene-coronaregels/kort-overzicht-coronamaatregelen.
- RIVM (2023). *Risicogroepen en COVID-19*. Geraadpleegd 23 januari 2023 via www.rivm.nl/coronavirus-covid-19/risicogroepen.
- Schaper, J., J.D. Haan en A. Wennekers (2019). *Trends in Media: Tijd*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Seddig, D., D. Maskileyson, E. Davidov, I. Ajzen en P. Schmidt (2022). Correlates of COVID-19 vaccination intentions: Attitudes, institutional trust, fear, conspiracy beliefs, and vaccine skepticism. In: *Social Science & Medicine*, jg. 2022, nr. 302, art. 114891.
- Tufekci, Z. (2018). YouTube, the Great Radicalizer. In: *The New York Times*, 10 maart 2018. Geraadpleegd 23 januari 2023 via www.nytimes.com/2018/03/10/opinion/sunday/youtube-politics-radical.html.
- Verbalyte, M. en M. Eigmüller (2022). COVID-19 related social media use and attitudes towards pandemic control measures in Europe. In: *Culture, Practice & Europeanization*, jg. 7, nr. 1, p. 37-67.
- Wagemans, F. en J. Schaper, m.m.v. W. Mensink (2021). Maatschappelijke samenhang. In: M.D. de Klerk, M. Olsthoorn, I. Plaisier, J. Schaper en F. Wagemans (red.) (2021). *Een jaar met corona* (p. 133-156). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Dit is een uitgave van:

Sociaal en Cultureel Planbureau
Postbus 16164
2500 BD Den Haag
www.scp.nl
info@scp.nl

50 jaar spiegel
van de
samenleving

The logo consists of the number '50' in a large, white, sans-serif font. Inside the zero, there are three stylized human figures of varying heights, representing a family or a group of people. To the right of the '50', the text 'jaar spiegel van de samenleving' is written in a smaller, white, sans-serif font, arranged in three lines.